

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра загальної економічної теорії та економічної політики

Допущено до захисту
Завідувач кафедри ЗЕТ та ЕП
д.е.н., професор Зверяков М.І.

«___» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавра
зі спеціальності 051 «Економіка» за бакалаврською програмою
професійного спрямування «Управлінська економіка та конкурентна
політика»
на тему:

**ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА ШЛЯХИ ЇЇ СКОРОЧЕННЯ В
УКРАЇНІ**

Виконавець:

Студентка 45 гр. ФЕУП
Курдоглова Т.П. _____

Науковий керівник:

к.е.н., доцент
Макуха С.М. _____

АНОТАЦІЯ

Курдоглова Т.П. «Тіньова економіка та шляхи її скорочення в Україні».

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра зі спеціальності 051 «Економіка» за бакалаврською програмою професійного спрямування «Управлінська економіка та конкурентна політика». – Одеський національний економічний університет. – Одеса, 2024.

У роботі розкриті підходи до визначення змісту тіньової економіки, проаналізовано причини виникнення тіньової економіки, розглянуто характер і наслідки впливу тіньової економіки на легальну економіку.

Проаналізовано методи виміру та інструменти дослідження тіньової економіки. Розглянуто світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки. Розкрито міжнародний досвід та передові практики протидії тіньової економіки.

Виявлено причини та тенденції тінізації економіки України, а також інструменти детінізації економіки країни. Визначено шляхи протидії тінізації економіки в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, причини тіньової економіки, тінізація, розвиток, корупція, безробіття, детінізація економіки, Україна.

ANNOTATION

Kurdoglova T.P. "Shadow economy and ways to reduce it in Ukraine."

Qualification for the bachelor's degree in specialty 051 "Economics" for the bachelor's program of professional directing "Managerial economics and competitive police." – Odessa National Economic University. – Odessa, 2024.

The work reveals approaches to the replacement of the shadow economy, analyzes the reasons for the emergence of the shadow economy, and examines the nature and influence of the shadow economy on the legal economy.

Methods and tools for tracking the shadow economy have been analyzed. The light trends in the transformation of the shadow sector of the economy are examined. International evidence and best practices against the shadow economy have been revealed.

The reasons for the trend of de-denization of the economy of Ukraine, as well as the tools for de-denization of the economy of the region, have been identified. The ways to counteract the deterioration of the economy in Ukraine have been identified.

Key words: shadow economy, causes of shadow economy, shadowization, development, corruption, unemployment, shadow economy, Ukrain.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИВ СУЧАСНИХ УМОВАХ	7
1.1. Теоретичні підходи до визначення змісту терміну «тіньова економіка» та її сутності.....	7
1.2. Причини виникнення та існування тіньової економіки.....	14
1.3. Характер і наслідки впливу тіньової економіки на легальну економіку.....	20
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МЕТОДІВ ВИМІРУ, МОЖЛИВОСТЕЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ	32
2.1. Методи виміру та інструменти дослідження тіньової економіки...	32
2.2. Світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки	40
2.3. Міжнародний досвід та передові практики протидії тіньової економіки.....	44
Висновки до розділу 2.....	52
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ.....	54
3.1. Причини та тенденції тінізації економіки України.....	54
3.2. Інструменти детінізації економіки України.....	61
3.3. Шляхи протидії тінізації економіки в Україні.....	69
Висновки до розділу 3.....	73
ВИСНОВКИ.....	75
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	77
ДОДАТКИ.....	83

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи обумовлена тим, що рівень тінізації економіки України залишається досить високим. Це явище не тільки негативно впливає на економіку країни, але й загрожує її стабільності, звужує можливості соціально-економічного розвитку та негативно позначається на її міжнародному іміджі. Тінізація економіки значно затрудняє її розвиток, знижує доходну частину бюджету та погіршує рівень життя громадян. В нашій країні тіньова економіка набула значних форм що протидіє реалізації ефективної економічної політики та є перешкодою для реалізації соціальних програм. Також, тінізація економіки погіршує інвестиційну привабливість та імідж країни у міжнародному співтоваристві. Як доводить практика, тіньову економіку повністю викоринити неможливо, але можливо зменшити її масштаб та ліквідувати найбільш небезпечні наслідки. Політична нестабільність та трагічні події, що відбуваються в Україні через бойові дії спричинили активний відплив капіталів з легального сектору та зростання рівня тінізації економіки України, який у докризовий період мав тенденцію до скорочення. Для всіх виробників та постачальників послуг легальні умови введення бізнесу стали більш складнішим через це багато окремі підприємці переводять свої капітали у тіньову сферу. Тому, скорочення тіньового сектору є важливим напрямком діяльності для України, а саме тому і цікавим для дослідження, через це питання зменшення частки тіньової економіки стає усе більше актуальним.

Проблеми тіньової економіки досліджували у своїх працях вітчизняні та зарубіжні учені. На теоретичній та прикладній основі тінізація була висвітлена у таких науковців, як: К. Хом'як, О. Турчинов, С. Кліменко, П. Гутман, Е. Фейг, С. Нікітін, А. Ярмоленко, В. Головач, В. Предборський, О. Засанська та інші.

Метою роботи є дослідити сутність тіньової економіки, визначити основні причини та наслідки її існування в Україні, ідентифікувати ефективні

стратегії та інструменти для боротьби з поширенням тіньових процесів в економіці країни.

Для реалізації зазначеної мети були визначені наступні **завдання**:

- Провести аналіз теоретичних підходів до визначення терміну «тіньова економіка» та визначити її сутність;
- Проаналізувати причини виникнення та існування тіньової економіки в Україні;
- Оцінити характер та наслідки впливу тіньової економіки на легальну економіку України;
- Розглянути методи виміру та інструменти дослідження тіньової економіки;
- Проаналізувати світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки;
- Вивчити міжнародний досвід та передові практики протидії тіньової економіки та розробити рекомендації для його впровадження в Україні;
- Проаналізувати причини та тенденції тінізації економіки в Україні;
- Оцінити інструменти детінізації економіки, які застосовуються в Україні;
- Визначити найбільш дієві шляхи протидії тінізації економіки в Україні та стратегії їх впровадження.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є система економічних відносин в умовах функціонування тіньового сектору економіки.

Предметом дослідження є аналіз рівня розвитку, методів виміру, можливостей дослідження та подолання тіньової економіки в Україні.

Методи дослідження. аналіз наукових джерел, класифікації, регресійний аналіз, індукції та дедукції, математичний аналіз, систематизації, узагальнення та порівняння.

Інформаційною базою при написанні кваліфікаційної бакалаврської роботи інформаційною базою дослідження слугували: офіційні матеріали Державного комітету статистики України, звіти Європейського парламенту,

нормативно-правова база України, наукові публікації зарубіжних і вітчизняних учених, матеріали науково-практичних конференцій і семінарів, що стосуються проблем тіньової економічної діяльності, інформаційні матеріали, опубліковані в періодичних виданнях, електронні ресурси, представлені в мережі інтернет.

За темою кваліфікаційної роботи опубліковано:

1. Курдоглова Т.П. Роль нелегальної праці у формуванні тіньової економіки та її вплив на глобальні економічні цикли. *Науковий студентський вісник. Одеський національний економічний університет. Факультет економіки та управління підприємництвом. Кафедра загальної економічної теорії та економічної політики. № 7. 2024. С. 49-50.*

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

1.1. Теоретичні підходи до визначення змісту терміну «тіньова економіка» та її сутності

Тіньова економіка, як складне та багатогранне явище, привертає увагу економістів, соціологів та політологів протягом багатьох десятиліть. Однак, до цього часу вона залишається предметом активного дослідження та обговорень у наукових колах. З розвитком економічних систем та зростанням соціальних викликів, тіньова економіка стає об'єктом не лише академічного, але й політичного і практичного інтересу. Однак, однозначного визначення поняття «тіньова економіка» та його сутності не існує. Різні науковці, виходячи зі своїх теоретичних підходів та методологічних рамок, намагаються тлумачити це явище з різних точок зору, що породжує широкий спектр трактувань та розумінь терміну. У цьому контексті, виникає необхідність у ретельному аналізі теоретичних підходів до визначення змісту терміну «тіньова економіка» та розкриття її сутності. Це дозволить глибше зрозуміти феномен тіньової економіки, визначити основні аспекти її функціонування та впливу на суспільство, а також надати підстави для розробки ефективних стратегій управління та контролю за цим явищем.

Вивчаючи походження тіньових економічних відносин, К. Хом'як відмічає, що розвиток тіньової економіки відбувався відповідно до еволюції суспільства. Наприклад, поява перших грошей призвела до появи фальшивомонетників, введення оподаткування державою спричинило природне бажання уникнути сплати податків з зароблених доходів; оголошення монополій на виробництво певних товарів або надання послуг призвело до появи контрабандистів; зростання бюрократичного апарату стимулювало корупцію в урядових структурах [1, с.443].

Як відзначає О. Турчинов, тіньова економіка в онтологічному плані - це явище, що існує вже дуже давно. Вона з'являється одночасно з появою

перших держав, історія яких нерозривно пов'язана з існуванням державної форми організації суспільного життя [2, с.8]. Однак наукові дослідження цього явища пов'язані з найсучаснішою історією людства.

Зацікавлює науковий аналіз тіньової економіки викладача С. Кліменка [3], який вказує на те, що увага вчених до проблеми тіньової економіки з'явилася вже в 30-х роках XX століття, коли в США домінувала італійська мафія. Однією з перших наукових робіт, присвячених вивченню поширення тіньової економіки, є стаття американського економіста П. Гутмана «Підпільна економіка», опублікована у 1977 році [4, с.24-27]. У цій роботі проведено аналіз тіньових процесів і зроблено висновок про те, що економічну діяльність, яка не враховується, не можна ігнорувати, і заявлено про існування тіньової економіки в США, оцінивши її масштаби на рівні 10% ВВП. Ще одним вченим того періоду був Е. Фейг [5], який звернув увагу на те, що значна частина створеного продукту в розвинених країнах не включається до ВВП. У 1979 році Е. Фейг оцінив масштаби тіньової економіки на рівні 1/3 ВВП.

Деякі вчені розглядають концепцію тіньової економіки як процес. Наприклад, відповідно до точки зору С. Нікітіна, тіньова економіка - це виробництво товарів та послуг на ринку, які можуть бути як забороненими, так і не забороненими законодавством, але які не враховуються офіційною статистикою національного продукту і не пов'язані з будь-якими зобов'язаннями щодо сплати податків державі [6]. За думкою А. Ярмоленка, тіньова економіка може бути визначена як фактично неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін та споживання товарно-матеріальних цінностей та послуг [7]. В. Головач, з свого боку, описує це явище як неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг; соціально-економічні відносини між окремими громадянами, соціальними групами, які приховані від органів державного управління і суспільства, з використанням майна в особистих або групових корисних інтересах [8].

Як можна помітити, термін «тіньова економіка» спеціалісти тлумачать по-різному. В кожній країні існує певний відсоток економічної діяльності, яка виходить за межі встановлених та легалізованих норм.

Найбільш широко визнаним, за словами В. Предборського [9], є визначення, запропоноване Е. Фейгом (США) у 1979 році, згідно з яким тіньова економіка включає в себе всю економічну діяльність, яка з певних причин не відображається у офіційній статистиці та не враховується при обчисленні показників національних рахунків. Він розрізняє дві основні складові тіньової економіки:

- економічна діяльність, яка здійснюється в рамках закону, не таємна, але не оподатковується і не відображається у офіційній статистиці;
- незаконна економічна діяльність, яка свідомо приховується.

Американський економіст Д. Блейдс, як зазначає В. Предборський, описує подібну структуру тіньової економіки, визначаючи її таким чином:

- виробництво повністю законної продукції, яка приховується від влади з метою уникнення сплати податків;
- виробництво заборонених товарів і надання послуг;
- приховування доходів у натуральній формі.

У 70–80-х роках ХХ ст. на заході зі зв'язком з загрозою глобальної тіньової економіки, були створені робочі групи для дослідження феномену тіньової економіки.

При вивченні теоретичних основ тіньової економіки, О. Засанська вказує на те, що раніше вона розглядалася як складова економічної злочинності, корупції та організованої кримінальної діяльності, і класифікувалася як сімейна, «друга» економіка, неформальна економіка та інше. В. Рутгайзер, у залежності від системи поглядів, розрізняв два підходи до класифікації тіньової економіки: ліквідаторський і конструктивістський [10].

Ліквідаторський (репресивний) підхід до дослідження тіньової економіки формувався під впливом домінуючої ідеологічної доктрини, яка не мала місця в системній девіації під час соціалізму. Пізніше цей підхід пройшов еволюцію в рамках доктринальних змін, проте в сучасному суспільстві його сутність залишається незмінною. Його сутність полягає у тому, що тіньову економіку розглядають лише з точки зору кримінальних проявів, наголошуючи на принциповій неможливості будь-яких контактів з її суб'єктами і необхідності застосування ширшого та ефективного арсеналу кримінально-правових обмежень.

Суть конструктивістського (радикально-ліберального) підходу до аналізу тіньової економіки та розробки відповідної політики з її врахуванням принципово відрізняється від попереднього. Основною ідеєю цієї доктрини, на яку спиралися (і спираються) прихильники даного підходу, є критика адміністративно-командної системи, необхідність її повного ліквідації та можливість використання її як інструменту руйнування тіньової економіки [11]. В рамках цього підходу деякі представники цього напрямку, внаслідок встановлення в економічній політиці, прискорювали темпи початкової акумуляції капіталу.

У робітниках ООН, які аналізують національні рахунки, розрізняють три види тіньової економіки: скриту (або тіньову), неофіційну (або неформальну) і нелегальну. За методологічними принципами розрізняють економічний, соціологічний, кібернетичний та правовий підходи до вивчення тіньової економіки. Також розвивається міждисциплінарний комплексний підхід. Соціологічні підходи до тіньової економіки розглядають цю сферу з урахуванням взаємодії різних соціальних груп, які мають відмінні позиції в системі тіньових інститутів, а також розглядають мотиви економічної поведінки суб'єктів у різних ситуаціях [12].

Кібернетичний підхід до тіньової економіки розглядає її як самостійну систему. Прихильники цього підходу розробляють економіко-математичні

моделі для прогнозування та управління тіньовою економікою, а також вивчають закономірності її розвитку та взаємодії з офіційним сектором.

Характеристикою економічного підходу є аналіз впливу тіньової економіки на ефективність економічної політики, а також на розподіл і використання ресурсів, а також розробка надійних методів оцінки її обсягів. В межах цієї концепції вивчають тіньову економіку на різних рівнях – глобальному, макро- і мікрорівнях, а також з інституційної точки зору.

На глобальному рівні розглядаються міжнародні аспекти тіньових відносин, такі як наркобізнес, «відмивання» грошей, отриманих злочинним шляхом і т. д. На макрорівні аналізується вплив тіньової економічної діяльності на різні аспекти економіки, включаючи структуру економіки, виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання ВВП, рівень зайнятості, інфляцію, економічне зростання та інші макроекономічні процеси. На мікрорівні досліджується економічна поведінка і прийняття рішень окремими суб'єктами тіньової економіки, а також аналізуються окремі аспекти нелегального ринку. На інституційному рівні фокус зосереджується на соціально-економічних інститутах, тобто системі формальних і неформальних правил поведінки, механізмах функціонування та закономірностях їхнього розвитку. Складність і значимість проблем тіньової економіки стимулюють розвиток міждисциплінарного підходу до її дослідження.

Визначають різні підходи до визначення та класифікації тіньової діяльності [13]: обліково-статистичний, формально-правовий, кримінологічний і комплексний. У першому випадку, головним критерієм є відсутність врахування та реєстрації діяльності в офіційній статистиці. Формально-правовий підхід акцентує на відповідності діяльності нормам законодавства. Кримінологічний підхід використовується для оцінки суспільної небезпечності економічних дій. Комплексний підхід враховує кілька аспектів одночасно.

За обліково-статистичним підходом, головним критерієм для виділення тіньових економічних відносин є їх неврахування та відсутність реєстрації в офіційній статистиці. Цей підхід, який базується на методології системи національних рахунків ООН, вважається найбільш послідовним та широко використовуваним. Поняття «тіньової економіки» визначається з урахуванням основної мети системи національних рахунків – максимально точного обліку всіх видів економічної діяльності, які внесли реальний вклад у виробництво ВВП. Згідно з методологією Системи Національних Рахунків (СНР), всі виявлені випадки тіньової економіки можна розділити на дві категорії:

- Продуктивна діяльність, результати якої враховуються при обчисленні ВВП.
- Злочини, що спрямовані проти особи та її власності, і які не враховуються у ВВП, але фіксуються на окремому рахунку для уникнення статистичних неточностей.

За словами З. Варналія, перевагою цього підходу є можливість кількісної оцінки прихованої складової продуктивної економічної активності на основі широко визнаної методології СНР. Також використання результатів цих розрахунків для формулювання економічної політики та здійснення міжнародних порівнянь є важливою перевагою. Згідно з відомостями від З. Варналія, серед недоліків цього підходу слід відзначити те, що неможливо оцінити розміри, характеристики та вплив нелегальної діяльності, яка не відображена у виробництві реального ВВП.

Загалом, підхід, який базується на обліково-статистичних даних, може бути корисним для виявлення продуктивних галузей тіньової економіки та оцінки їх масштабів, а також для формулювання економічної та правової політики. Проте цей підхід потребує доповнення іншими методами, які краще враховують перерозподільний характер незаконної та соціально шкідливої економічної діяльності [13].

Здобув широке визнання формально-правовий метод дослідження тіньової економіки, який визначає тіньові економічні явища з точки зору відношення до нормативної системи регулювання. Основними критеріями цього методу є ухилення від державної реєстрації, уникнення державного контролю та протиправна природа діяльності. Д. Макаров та Л. Коссалс підкреслюють, що головною характеристикою тіньової економічної діяльності є її неконтрольований характер. В. Ісправніков використовує критерій протиправної діяльності та ухилення від офіційної реєстрації для визначення економічних явищ у тіньовому секторі. П. Ореховський вважає за критерій відсутність державної реєстрації комерційних угод. Б. Даллаго для характеристики тіньових економічних процесів використовує термін «іррегульована економіка», що означає, що економічні суб'єкти здійснюють свою діяльність у порушення встановлених правил і законів або приховують її від державних органів управління і контролю.

Отже, можна зробити висновок щодо теоретичні підходи до визначення терміну «тіньова економіка» та її сутності полягають в тому, що цей термін має різні тлумачення в залежності від контексту і підходу дослідників. Різні науковці та експерти використовують різні критерії та методи для визначення тіньової економіки, що призводить до різноманітності визначень та розуміння її сутності. Деякі підходи зосереджуються на економічних аспектах, таких як неврахування в офіційній статистиці або ухилення від оподаткування, тоді як інші акцентують увагу на соціальних, кримінальних або правових аспектах тіньової економіки. Однак, не зважаючи на різноманітність підходів, усі вони визнають важливість вивчення та розуміння тіньової економіки як складової частини економічної системи, що може впливати на соціальний, економічний та політичний ландшафт суспільства.

1.2. Причини виникнення та існування тіньової економіки

У сучасному світі тіньова економіка стає все більшою та складнішою проблемою, що впливає на розвиток країни та суспільства в цілому. Термін «тіньова економіка» визначається як сукупність нелегальних, напівлегальних та неофіційних економічних операцій, які відбуваються поза офіційними межами економічної діяльності. Це явище викликає серйозні занепокоєння через свої негативні наслідки для економіки, соціальної стабільності та правової держави. Для зменшення тінізації в країні, одним із перших кроків для цього потрібно виявити причини виникнення та існування тіньової економіки. Розкриваючи цю проблему, проаналізуємо інформацію з різних наукових джерел та експертних оцінок для визначення кореневих причин та механізмів функціонування тіньової економіки. Також ми дослідимо вплив цього явища на економічний розвиток, соціальну справедливість та забезпечення прав людини. Розуміння причин виникнення та існування тіньової економіки є важливим кроком у напрямку розробки ефективних стратегій протидії цьому явищу. Відновлення довіри до офіційних економічних інституцій та створення умов для розвитку легальної економіки вимагає глибокого розуміння факторів, що лежать в основі тіньової економіки.

Проблема тіньової економіки має складну природу і включає ряд причин його виникнення, а саме: фінансово-економічні, соціально-політичні, правові та адміністративні аспекти.

Розглянемо детальніше кожний з цих груп аспектів [14], [15].

1. Фінансово-економічні аспекти:

- Недоосвіченість оподаткування.
- Надання переваг окремим підприємствам.
- Бажання компаній отримати додатковий прибуток.
- Співпраця бізнесу з організованою злочинністю.
- Фінансові кризи в економічній системі.

2. Соціально-політичні аспекти:

- Несправність та корупція у діяльності владних структур (неспроможність державних служб у впровадженні та реалізації заходів для зменшення тіньового сектора в економіці, зокрема в державному секторі).
- Відсутність політичної волі для протидії тіньовому сектору економіки.
- Нестабільність політичної обстановки.
- Низький рівень довіри до владних органів.
- Нестабільність у підприємницькому та інвестиційному середовищі.
- Низький рівень або відсутність соціальних пільг для працюючих офіційно.
- Низький рівень або відсутність підтримки, наданої бізнесу, який займається легальною економічною діяльністю.

3. Правові аспекти:

- Недостатня чіткість нормативно-правового середовища державного законодавства щодо розділення тіньового та офіційного секторів економічної діяльності.
- Велика кількість механізмів для використання тіньових схем.
- Низький рівень правової грамотності серед населення.
- Низький рівень підготовки кадрів для правоохоронних органів.
- Недостатнє забезпечення державними правоохоронними структурами необхідними матеріально-технічними ресурсами.

4. Адміністративні аспекти:

- Невідповідність державної політики інтересам суб'єктів економічної діяльності, що призводить до виникнення неформальних механізмів співпраці.
- Адміністративні перешкоди, які гальмують розвиток легального бізнесу.
- Недостатня кваліфікація управлінців державних органів

Основні негативні наслідки впливу тіньового сектору включають такі принципи: зменшення доходів державного бюджету, недостатнє фінансування суспільних секторів економіки, поширення корупційних механізмів, порушення принципів справедливої конкуренції, виникнення валютних, фінансових і фондових порушень в межах офіційного економічного простору. Однією з головних причин існування тіньової економіки є тінізації бізнесу в контексті економії трансакційних витрат та створення «бар'єрного бізнесу». Означає, що компанії часто працюють в тіні, щоб уникнути витрат, пов'язаних з формальним веденням бізнесу. В Україні спрощено умови для ведення бізнесу, зменшено бар'єри для входу в офіційний сектор, хоча для деяких галузей, як будівництво, потрібні ліцензії. Одним із показників ефективності цих змін є міжнародний рейтинг «Ведення бізнесу» (Doing Business). У 2019 році Україна посіла 71 місце серед 190 країн, покращивши свій рейтинг на 5 пунктів порівняно з попереднім роком. З 2015 року Україна піднялася з 96 на 71 позицію, що свідчить про значне покращення умов для ведення бізнесу.

Основні показники оцінки включають: реєстрацію підприємств, отримання дозволів на будівництво, підключення до електричних мереж, реєстрацію власності, оподаткування, отримання кредитів та захист міноритарних інвесторів. Найбільше покращення спостерігалось у сфері реєстрації підприємств, де Україна піднялася на 56 позицій з 2012 року (див. таблицю 1.1) Це показує, що процедура започаткування бізнесу стала простішою.

Як видно з показників таблиці 1.1., у загальному рейтингу «Легкість ведення бізнесу» у 2010 році країна була на 142 місці, а в 2019 – на 71 місці. Це свідчить про те, що Україна значно покращила свою позицію, піднявшись на 71 позицію за 9 років. Це вказує на покращення бізнес-клімату та спрощення умов для ведення бізнесу.

Таблиця 1.1.

Позиції України згідно з результатами Doing Business 2010-2019pp. [16].

Роки	Легкість ведення бізнесу	Реєстрація підприємства	Отримання дозволу на будівництво	Підключення до системи електропостачання	Реєстрація власності	Оподаткування	Отримання кредиту	Захист міноритарних інвесторів
2010р.	142	134	181	-	141	181	30	109
2011р.	145	118	179	-	164	181	32	109
2012р.	152	112	180	169	166	181	24	111
2013р.	137	50	183	166	149	165	23	117
2014р.	112	47	41	172	97	164	13	128
2015р.	96	76	70	185	59	108	17	109
2016р.	83	30	140	137	61	107	19	88
2017р.	80	20	140	130	63	84	20	70
2018р.	76	52	35	128	64	43	55	108
2019р.	71	56	30	135	63	54	32	72

Щодо реєстрації підприємств, то у 2010 році країна посіла 134 місце, а в 2019 – 56 місце. Покращення на 78 позицій свідчить про значне спрощення та покращення процедури реєстрації підприємств в Україні.

В отриманні дозволу на будівництво у 2010 році вона посіла 181 місце, а в 2019 – 30 місце. Україна піднялася на 151 позицію, що вказує на значні зміни в регулюванні будівництва, що дозволило спростити та пришвидшити отримання дозволів.

У 2012 році в підключенні до електропостачання країна посіла 169 місце, а в 2019 – 135 місце. З 2012 року Україна покращила свою позицію на 34 місця, що свідчить про спрощення та покращення процесу підключення до електромереж.

Щодо реєстрації власності, у 2010 році країна була на 141 місці, а в 2019 – на 61 місці. Покращення на 80 позицій вказує на спрощення процесу реєстрації власності.

В оподаткуванні країна у 2010 році була на 181 місці, а в 2019 – на 65 місці. Покращення на 116 позицій вказує на значні реформи у сфері оподаткування, що зробили систему більш прозорою та зрозумілою.

Отримання кредиту у 2010 році було на 30 місці, а в 2019 – на 37 місці. Цей показник погіршився на 7 позицій, що може вказувати на певні труднощі у доступі до фінансових ресурсів.

І останнє – захист міноритарних інвесторів. У 2010 році Україна була на 109 місці, а в 2019 – на 72 місці. Покращення на 37 позицій свідчить про покращення захисту прав міноритарних інвесторів.

За період з 2010 по 2019 роки Україна суттєво покращила свої позиції у рейтингу Doing Business за багатьма показниками. Найбільш значні покращення спостерігалися у сферах реєстрації підприємств, отримання дозволів на будівництво, реєстрації власності та оподаткування. Це свідчить про активні реформи та заходи, спрямовані на покращення бізнес-клімату в країні. Однак, є певні сфери, такі як отримання кредиту, де позиції погіршилися, що вимагає подальшої уваги та вдосконалення.

Рівень тінізації економіки на рівні 10–12% від ВВП розглядається як прийнятний, а на 20% вже є критичним для легального сектору. Коли рівень тіньового сектору досягає 40-50%, це вже можна вважати катастрофічним, оскільки легальний сектор фактично починає конкурувати з тіньовим, який проникає в усі сфери суспільного життя. За офіційними даними, у 2021 році рівень тіньової економіки в Україні складав 32% від загального обсягу ВВП країни. За оцінками міжнародних експертів, таких як World Economic Survey, цей показник становить приблизно 44,2% від загального ВВП України. Однак неофіційні підрахунки оцінюють рівень тіньового сектору приблизно в 45-60% від загального обсягу ВВП [17]. З цього можна зробити висновок, що наша країна знаходиться в катастрофічному становищі.

Основними причинами тінізації економіки України вважаються наступні:

- недостатньо розвинене ринкове середовище;
- неефективна фіскальна політика;
- неадекватна бюджетна політика;
- низький рівень довіри до влади;
- низький рівень життя населення країни;

Наприклад, згідно з даними міжнародного проекту Numbeo [18], який кожний рік складає рейтинг якості життя, індекс якості життя у Львові становив 121,29 (найвищий серед усіх міст України), у Харкові – 108,8, у Одесі – 107,37, у Києві – 106,75, а в Дніпрі – 96,1. Загалом по Україні індекс якості життя склав 112,6, що є нижчим за середній рівень, і загальному рейтингу Україна посіла 60-те місце, рівне з показниками країн Африки та Азії. Автори оцінюють рівень якості життя за такими критеріями: клімат, рівень забруднення довкілля, купівельна спроможність населення, співвідношення цін на житло та доходи, вартість життя, рівень безпеки, якість охорони здоров'я та час, потрібний на дорогу до роботи.

Наступними причинами тінізації є:

- неефективний захист прав власності;
- системні проблеми у структурі зайнятості;
- недоліки у діяльності судової системи;
- поширена корупція.

Рівень корупції в Україні є надзвичайно високим і поширеним в різних галузях на різних рівнях, хоча за останні роки спостерігається певне зниження. Наприклад, у 2018 році було зафіксовано 10,7 тисяч корупційних злочинів, у 2019 році - 9,7 тисяч, у 2020 році - 11,1 тисяч, а також 6,6 тисяч у 2021 році. Україна у 2023 році покращила свої показники на три бали в світовому Індексі сприйняття корупції до 36 балів і посіла 104-те місце. Рік тому країна посідала 116-те місце, набравши 33 бали [19].

Таким чином, можна сказати, що причини виникнення та існування тіньової економіки є багатогранними. Відповідно, боротьба з тіньовою економікою потребує комплексного підходу, який включає в себе реформу податкової системи, спрощення адміністративних процедур, підвищення довіри до владних органів, створення сприятливих умов для легальної підприємницької діяльності та розвитку економіки загалом. Крім того, важливо враховувати соціальні та культурні особливості країни при розробці стратегій боротьби з тіньовою економікою.

1.3. Характер і наслідки впливу тіньової економіки на легальну економіку

Вплив тіньової економіки на легальний сектор визначається не лише її характером, але й наслідками, які вона несе для економічної стабільності та соціального розвитку. Тіньова економіка, яка являє різноманітні нелегальні та напівлегальні операції, не лише порушує правила чесної конкуренції та порядок у суспільстві, але й має серйозні економічні наслідки. Проаналізуємо вплив тіньової економіки на викривленнях різних аспектів суспільного життя [20].

1. Деформація податкової та бюджетної сфери виявляється у впливі тіньової економіки на оподаткування, що призводить до спотворення податкового навантаження і зменшення надходжень до бюджету. Надмірні витрати державного бюджету породжують необхідність збільшення податкового навантаження, що знову ж таки змушує уряд збільшувати податковий тиск, що в свою чергу стимулює перехід законопослушних громадян (платників податків) до тіньового сектору економіки. В результаті загальний обсяг виробництва не тільки не зростає, але й регулярно зменшується, особливо в офіційному секторі, що приводить до зниження податкових надходжень. Розповсюдженість ухилення від сплати податків, виплата зарплат «в конвертах», є наслідком надмірного податкового тиску, який існує в Україні на сьогоднішній день.

Аналіз даних про виконання державного бюджету України з 2008 по 2024 роки представлено у табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Виконання українського державного бюджету в період з 2008 по 2024 рік.(млн.грн) [21]

Роки	Доходи		Видатки		Кредитування		Сальдо (дефіцит бюджету)	
	Млн. грн	%ВВП	Млн. грн	%ВВП	Млн. грн	%ВВП	Млн. грн	%ВВП
2008р.	231 686,3	24,44	241 454,5	25,47	2 732,5	0,29	-12 500,7	-1,32
2009р.	209 700,3	22,96	242 437,2	26,54	2 780,3	0,30	-35 517,2	-3,89
2010р.	240 615,2	22,23	303 588,7	28,04	1 292,0	0,12	-64 265,5	-5,94
2011р.	314 616,9	23,90	333 459,5	25,33	4 715,0	0,36	-23 557,6	-1,79
2012р.	346 054,0	24,56	395 681,5	28,08	3 817,7	0,27	-53 445,2	-3,79
2013р.	339180,3	23,31	403 403,2	27,73	484,7	0,03	-64 707,6	-4,45
2014р.	357 084,2	22,79	430 217,8	27,46	4 919,3	0,31	-78 052,8	-4,98
2015р.	534 694,8	27,01	576 911,4	29,14	2 950,9	0,15	-45 167,5	-2,28
2016р.	616 274,8	25,86	684 743,4	28,73	1 661,6	0,07	-70 130,2	-2,94
2017р.	793 265,0	26,59	839 243,7	28,13	1 870,9	0,06	-47 849,6	-1,60
2018р.	928 108,3	26,08	985 842,0	27,70	1 514,3	0,04	-59 247,9	-1,66
2019р.	998278,9	25,12	1072891,5	26,99	3437,0	0,09	-78049,5	-1.96%
2020р.	1076016,7	25,66	1288016,7	30,71	5096,1	0,12	-217096,1	-5.18%
2021р.	1296852,9	23,75	1490258,9	27,30	4531,4	0,08	-197937,4	-3.63%
2022р.	1787395,6	34,43	2705423,3	52,12	-3326,0	-0,06	-914701,7	-17.62%
2023р.	2671998,0	40,87	4014418,1	61,40	-9309,5	-0,14	-1333110,7	-20.39%

Аналізуючи дані з таблиці про виконання державного бюджету України з 2008 по 2024 роки, можна зробити кілька висновків щодо їхнього впливу на тіньову економіку:

- Доходи бюджету зросли з 231,7 млрд грн у 2008 році до 2671,9 млрд грн у 2024 році. Видатки також збільшилися, що свідчить про зростання державних витрат. У 2024 році видатки склали 4014,8 млрд грн. Значний дефіцит бюджету спостерігається майже щороку, зокрема у 2024 році він досяг 1342,8 млрд грн (3,34% ВВП).

- Показники кредитування зазнали значних коливань. У 2008 році обсяг кредитування складав 2,7 млрд грн, а у 2024 році – 930,5 млрд грн. Це може

вказувати на різні підходи до фінансування дефіциту та підтримки економіки протягом цього періоду.

- Дефіцит бюджету залишається значним протягом всього періоду, що свідчить про постійний розрив між доходами та видатками. Найвищий дефіцит у 2023 році (-1107,8 млрд грн) та у 2024 році (-1342,8 млрд грн).

Тіньовий сектор економіки, впливаючи на бюджетну сферу, створює для себе вигідні умови, оскільки зменшення доходів бюджету призводить до недостатнього фінансування державних установ, які займаються регулюванням економіки (контролюючими та правоохоронними органами). Особливо серйозним є занепад та послаблення їх функцій в умовах кризи, коли особливо важливою стає необхідність захисту прав і законних інтересів учасників економічних відносин. Також значним наслідком скорочення державних витрат є недостатнє фінансування соціальних програм, особливо в той час, коли рівень соціальної нерівності серед населення досягає критичного рівня, а значна частина людей живе у бідності, що загрожує стабільності суспільства. Крім того, невчасне фінансування державних витрат є однією з ключових причин виникнення кризи у сфері платежів. Невиконання державою своїх зобов'язань є фактором, що заглиблює проблему неплатежів, погіршує фінансове становище підприємств реального сектора, позбавляючи їх оборотних коштів і змушуючи застосовувати екстремальні, а часом навіть протиправні стратегії для виживання.

2. Деформація сфери кредиту та грошей є ще одним аспектом, на який впливає тіньова економіка. Ця форма економічних відносин негативно впливає на рівень інфляції, сприяючи її зростанню, підвищує ймовірність виникнення інвестиційних ризиків та спотворює структуру платіжного обороту та тому подібне. Оскільки тіньова економіка накопичує значні фінансові ресурси, вона природно має негативний вплив на обмінні курси та банківську систему відповідно до економічних законів. Ці кошти також можуть використовуватися не лише для проникнення «чужорідних

елементів» у структуру фінансових та комерційних установ, а й для контролю над ними шляхом підкупу, шантажу, залякування тощо.

Вплив тіньової економіки на сектор кредитів та грошей призводить до зниження довіри населення до фінансових установ. Люди починають зберігати свої заощадження в іноземній валюті та уникають використання банківських послуг, вважаючи, що краще мати гроші «під рукою». Гроші припиняють активно циркулювати в економіці, що призводить до їхнього відтоку з обороту та «замерзання» у руках населення.

Тіньовий сектор в нашій країні тісно переплівся з кредитно-фінансовою сферою, що мало негативний вплив на її розвиток. За останні 10 років українська банківська система втратила 107 банків, зменшившись до 77 на початок 2019 року. Зазначається, що значна кількість таких банків була закрита через активну участь у тішовій економіці, зокрема - у легалізації нелегальних доходів або виведенні легальних коштів у тіньовий сектор, як це підкреслюють звіти Національного банку України. Навіть після проведеної «чистки», тіньова економіка продовжує своє існування та активно використовує банківські установи, просто змінивши акцент з менших банків на більші інституції. Такий стан речей не сприяє відновленню довіри населення до банківської системи, оскільки громадяни розглядають це не як просту «чистку», а скоріше як «перерозподіл ринку».

3.Деформація макроекономічної політики виявляється переважно у зростанні помилок у макроекономічному регулюванні, що зазвичай виникає через відсутність достовірних даних про обсяги, структуру та тенденції розвитку тіньової економічної діяльності в офіційному та неофіційному секторах.

Типовими ситуаціями можуть бути наступні [22]:

- Якщо тенденція зростання нелегального сектору економіки перевищує темпи росту офіційного сектору і це не відображається у статистиці, то уряд може продовжувати політику, спрямовану на стимулювання економічного зростання шляхом розширення грошової маси

та впливу на попит (збільшення державних витрат, полегшення кредитно-фінансової політики), хоча це не є обов'язковим. Наслідком такої стратегії може стати перегрівання економіки, що призводить до збільшення темпів інфляції. Крім того, при активному розвитку нелегального сектору, коли його товари та послуги стають доступнішими, існує ризик викривленої оцінки темпів інфляції;

- Недостатній облік масштабів тіньової економіки може негативно вплинути на політику зайнятості. Якщо працівники, які зайняті у нелегальному секторі, класифікуються як безробітні, то оцінка рівня безробіття буде завищеною порівняно з реальною ситуацією. Це може спонукати уряд до здійснення експансіоністської політики, навіть при відсутності реальної необхідності в цьому. Іншими словами, політика буде спрямована на збільшення загального попиту, зниження рівня виробництва та підвищення зайнятості за допомогою полегшення грошово-кредитної політики та зростання державних витрат. Наслідком буде утворення дефіциту робочої сили та зростання інфляції;

- Помилки при формуванні економічного курсу можуть виникати із-за різних причин, які пов'язані з недооцінкою наслідків тіньової економіки. Ці причини включають спотворення реального стану платіжного балансу через неконтрольований перехід товарів і капіталу через кордон; завищення показників податкового навантаження та державних витрат, оскільки вони розраховані відносно заниженого ВВП, який не враховує продукцію та послуги у тіньовому секторі; а також помилки у визначенні розподілу доходів;

- Порівняння обсягів грошової маси з недооціненим офіційним ВВП може призвести до спотворень у грошовій політиці країни. Якщо надходження від нелегальної економічної діяльності зростають швидше, ніж ВВП, то темпи росту грошової маси, розраховані на основі офіційних економічних показників, виявляться меншими в порівнянні з тими, які відображають реальні потреби економіки.

4. Деформація інвестиційних відносин. Виявляється в особливому характері тіньової економіки, яка функціонує як паразит, вбудовуючись у наявні виробничі ланцюжки. Ці ланцюжки, утворені тіньовою економікою, зазвичай мають зв'язок з кримінальними видами діяльності (торгівля наркотиками, людьми, сексуальна експлуатація, зброя і т.д.). Учасники тіньової економіки мають за мету отримати максимальний прибуток за мінімальний час і зусилля. Цей підхід призводить до того, що країна фактично стає донором для інших країн, що ускладнює приваблення інвестиційних ресурсів. Навіть ті інвестиційні ресурси, які привертаються, використовуються з аналогічною метою, оскільки міжнародна інвестиційна привабливість України перебуває на низькому рівні, незважаючи на всі декларації влади про протилежне. Зарубіжні інвестори готові вкладати кошти лише в ті проекти, які негайно приносять високий прибуток, і загалом ці проекти пов'язані з видобутком та експортом корисних ресурсів та мінералів з країни, а не з відкриттям виробництв та заводів на території України.

5. Деформація галузевої структури економіки, що є результатом впливу тіньових економічних процесів, що призводять до спотворення виробничих відносин. Основні негативні наслідки включають загострення кризових явищ в економіці та затримку періоду, протягом якого вона може бути відновлена і стабілізована; порушення пропорцій у виробництві промислового сектору та збільшення часу, необхідного для його структурної перебудови; ослаблення соціальної спрямованості економіки тощо.

6. Деформація механізму ринкової конкуренції. Полягає в тому, що легальні підприємства, які працюють у відповідності з українським законодавством, змушені вступати у нерівні конкурентні битви з підприємствами нелегального сектора економіки.

Підприємства нелегального сектора створюють перешкоди для загальної ефективності легальних компаній, обмежуючи їх здатність до розширення виробництва, проникнення на нові ринки збуту та розвитку новаторських продуктів. Внаслідок цього вітчизняні підприємства

опиняються у складній ситуації, коли недостатньо рентабельні, щоб ризикувати впровадженням нових інноваційних продуктів або стратегій. Ці кроки можуть призвести до серйозних фінансових втрат, а навіть до банкрутства та ліквідації підприємства.

Серед різних форм тіньової економічної активності, які порушують норми конкуренції, особливо варто відзначити такі явища, як зловживання домінуючим становищем на ринку, незаконне використання авторських прав, інтелектуальної власності та засобів ідентифікації продукції юридичної особи, а також комерційний підкуп. Особливо негативний вплив має установлення монопольного контролю над ринками та сферами діяльності. Здатність організованої злочинності нагромаджувати великі капітали, проникати в законний бізнес і викликати банкрутство конкурентів за допомогою маніпулювання цінами, є серйозною загрозою для майбутнього будь-якого суспільства.

Важливо відзначити, що перераховані вище деформації є лише частковими виявами впливу тіньової економіки. Така економіка має значний вплив і на інші сфери, такі як соціальні та екологічні відносини, систему виробництва і т.д. Наприклад, незаконний видобуток бурштину вже призвів до серйозного екологічного зрушення на території України. Ця діяльність спричинила знищення плідного ґрунту на площі понад 1000 гектарів у Рівненській області і пошкодження понад 400 гектарів лісу, що вже розглядаються як екологічно небезпечні зони. Експерти оцінюють обсяг нелегального видобутку бурштину на північному заході України від 120 до 300 тон на рік з обігом у тіньовому секторі на рівні 200–300 мільйонів доларів США.

Під час законного видобутку бурштину вживаються різні заходи для відновлення лісового покриву та запобігання ерозії ґрунту. Проте учасники тіньової діяльності ці заходи часто ігнорують. Це призвело до масового, а часто й незаконного, вилову морепродуктів у Чорному морі, через що популяція мідій, білуги, севрюги, осетра, камбали, калкану, скумбрії

чорноморської та окремих видів риби різко зменшилася, а деякі види повністю зникли.

Забруднення чорноморського басейну має катастрофічні наслідки, які стають ще серйознішими через низку причин. Одна з причин - відмова або ігнорування проведення необхідних заходів з охорони навколишнього середовища. Додаткові проблеми виникають через неконтрольоване використання природних ресурсів у тіньовому секторі, незаконне будівництво господарських об'єктів у зоні відпочинку та прибережної смуги, а також збільшення імпорту твердих побутових відходів, включаючи важкознешкоджувані. Неотримання достатніх інвестиційних ресурсів для природоохоронних заходів також грає свою роль. Також важливо відзначити недооплату ресурсно-екологічних податків та штрафів, які передбачені законодавством, включаючи міжнародні стандарти.

Тіньова діяльність порушує встановлені норми трудових відносин, які призначені для захисту прав працівників. Це пов'язано з відсутністю гарантій у сфері соціального страхування, а також неправильною оплатою праці. Більше того, недостатні заходи безпеки на робочому місці, включаючи організаційні, технічні, гігієнічні та медично-профілактичні заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки, збереження здоров'я та працездатності людини під час праці, також відсутні.

Попри значну кількість негативних наслідків, що виникають в результаті існування тіньової економіки, важливо відзначити й можливі позитивні впливи. Однак ці позитивні аспекти характерні не для всієї тіньової економіки, а лише для її нелегальної, або так званої «сірої» частини. Наприклад, це може стосуватися економічної діяльності, яка не є прямо забороненою законом, але приховується від оподаткування. Незважаючи на те, що така діяльність уникає уваги державних органів, вона все ж може сприяти створенню валового внутрішнього продукту (ВВП).

Згідно з дослідженнями наукових джерел, які були ретельно проаналізовані, вплив тіньової економіки може мати і позитивний ефект.

Тіньова економіка сприяє стимулюванню легальної економічної діяльності, оскільки доходи, отримані з нелегальних джерел, можуть бути використані для придбання легальних товарів та послуг або легалізовані капітали можуть бути оподатковані. Це може призвести до збільшення обсягів валового внутрішнього продукту (ВВП).

Таким чином можна виділити декілька позитивних аспектів[20].

1. Серед позитивних аспектів тіньової економіки можна відзначити можливість уникнення банкрутства фізичних осіб або підприємств шляхом використання тіньових методів у кризових ситуаціях, при цьому продовжуючи свою діяльність.

2. Тіньовий сектор допомагає забезпечити зайнятість певної частини населення, в тому числі малозабезпечених, через некомерційні форми зайнятості, що полегшує їх фінансове становище.

3. Тіньовий сектор сприяє виникненню більш ефективних методів економічної діяльності, які дозволяють господарюючим суб'єктам виживати в умовах кризових ситуацій.

4. Тіньовий сектор сприяє виникненню нових ринкових можливостей в традиційних сферах діяльності під час занепаду офіційної економіки та погіршення рівня життя населення.

5. Тіньовий сектор створює недержавну фінансову основу для вирішення соціальних завдань.

Важливо відзначити, що «сіра» економіка, на відміну від легальної, характеризується більш особистісними взаєминами між учасниками. Наприклад, покупець і продавець самостійно встановлюють контакти через ризик викриття, що перешкоджає продавцю пропонувати свої послуги публічно. Крім того, для ділових відносин потрібна особиста довіра. Особа, яка працює в тіньовому секторі, завжди повинна бути впевнена, що роботодавець не надасть відомості владі. Також, той, хто оплачує без квитанції, має невеликий шанс звернутися до суду, якщо товар або якість послуги виявляться не на очікуваному рівні. Тіньова економіка забезпечує

робочі місця для тих шарів населення, які часто не можуть отримати достатньо доходів для себе і своїх сімей з інших джерел. Тіньова діяльність надає можливість працювати пенсіонерам, вагітним жінкам, особам без трудового стажу, молодим людям, неповнолітнім і іншим. Крім того, товари і послуги «сірої» економіки, завдяки своїй ціновій політиці, стають доступними для соціально вразливих груп населення, що допомагає частково знизити соціальні нерівності в суспільстві.

Позитивний вплив тіньової економіки на економіку України був помітним у період з 1991 по 2000 рік, коли спостерігався загальний позитивний результат від її впливу. Це було пов'язано з проведенням економічних реформ, що призвело до різкого скорочення кількості робочих місць у всіх галузях економіки, а навіть до їх зникнення без появи нових вакансій, які могли б забезпечити роботу для звільнених працівників. Саме завдяки тіньовій економіці мільйони українців мали засоби для забезпечення свого прожитку. Однак починаючи з 2000 року переважати став негативний вплив тіньової економіки, що перешкоджав державі забезпечити стійке економічне зростання. На сьогоднішній день тіньова економіка в нашій країні пройшла еволюцію до такої міри, що вона функціонує паралельно з легальною економікою. Такий стан речей не сприяє вдосконаленню системи регулювання економіки, а скоріше призводить до загострення конкуренції за ринки. Ростуть тіньові сектори економіки підбивають українські прагнення до європейських стандартів, розмивають етичні норми і стирають межі між кримінальною та некримінальною діяльністю, негативно впливаючи на мораль і ефективність державних інститутів. Загалом, тіньова економіка становить серйозну загрозу стійкому соціально-економічному та духовному розвитку, а також суспільно-політичній стабільності нашого суспільства.

Висновки до розділу 1

1. Термін «тіньова економіка» має різні тлумачення в залежності від контексту і підходу дослідників. Різні науковці та експерти використовують різні критерії та методи для визначення тіньової економіки, що призводить

до різноманітності визначень та розуміння її сутності. Деякі підходи зосереджуються на економічних аспектах, таких як неврахування в офіційній статистиці або ухилення від оподаткування, тоді як інші акцентують увагу на соціальних, кримінальних або правових аспектах тіньової економіки. Однак, не зважаючи на різноманітність підходів, усі вони визнають важливість вивчення та розуміння тіньової економіки як складової частини економічної системи, що може впливати на соціальний, економічний та політичний ландшафт суспільства.

2. Причини виникнення та існування тіньової економіки є багатогранним явищем, яке включає в себе різноманітні фактори економічного, соціального, політичного та правового характеру. Недоосвіченість у сферах оподаткування та фіскальної політики, низький рівень довіри до владних структур, недостатня ефективність правової системи, корупція та соціальні нерівності - це лише деякі з факторів, що сприяють поширенню тіньової економіки. Розуміння та вивчення цих причин є важливим для розробки ефективних стратегій боротьби з тіньовою економікою та створення сприятливих умов для розвитку легального сектору. Вирішення цієї проблеми вимагає комплексного підходу, спрямованого на усунення кореневих причин та вдосконалення системи управління та регулювання в економіці.

3. Історія тіньової економіки в Україні, починаючи з 1991 року і до наших днів, свідчить про складний його вплив на легальну економіку та суспільство загалом. У період з 1991 по 2000 рік, коли країна переживала економічні перетворення, тіньова економіка забезпечувала прожитковий рівень для мільйонів українців в умовах масового безробіття та економічних труднощів. Однак з часом негативні наслідки почали переважати.

Зростання тіньових секторів економіки стало причиною порушення конкуренції та втрати довіри до легальних бізнесів. Це ускладнило розвиток легальної економіки, спричинило загострення боротьби за ринки та знизило рівень економічного зростання. Також, тіньова економіка в Україні призвела

до руйнування моральних та етичних стандартів, що підірвало соціальну та економічну стабільність. Загалом, хоча тіньова економіка може мати певні позитивні аспекти, її негативний вплив на легальну економіку та суспільство переважає. Це вимагає вжиття ефективних заходів з регулювання та боротьби з тіньовою економікою для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку країни.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ МЕТОДІВ ВИМІРУ, МОЖЛИВОСТЕЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОДОЛАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Методи виміру та інструменти дослідження тіньової економіки

Тіньова економіка, включає усі види економічної діяльності, коли підприємці ухиляються від офіційного обліку, що створює великий виклик для багатьох країн. Вона охоплює як заборонені сфери, наприклад, наркоторгівлю та контрабанду, так і легальні види, які уникають оподаткування та державного контролю. Визначення масштабів тіньової економіки та її впливу на національну економіку є складним завданням через прихований характер цього явища. Тому важливо розробити та використовувати ефективні методи виміру та дослідження для формування ефективних економічних політик і стратегій боротьби з нею. Однією з основних причин такої варіації є різниця в підходах та методиках обчислення. Наприклад, відмінності у визначенні терміну «тіньова економіка» та різні підходи до розрахунків. Додатково, методи оцінки масштабів тіньової економіки спрямовані на індустріальне суспільство, що ускладнює об'єктивну оцінку реалізованих тіньових послуг. Незважаючи на обмежені можливості оцінки, необхідність визначення розміру тіньової економіки не викликає сумнівів. Методи оцінки поділяються на прямі (мікроекономічні) та непрямі (макроекономічні), проте вони все одно залишаються складними через прихований характер цього явища (див. Додаток А).

Прямі методи оцінки ґрунтуються на інформації, отриманій через опитування, обстеження, перевірки та аналіз. Серед них – визначення тіньової економіки за структурою споживання домогосподарств і розбіжності між їх доходами та витратами [23]. Такі методи також включають збір та аналіз даних із спеціальних обстежень та опитувань для виявлення розбіжностей між доходами та витратами окремих груп платників податків, а також для оцінки окремих аспектів тіньової діяльності в різних групах

економічних суб'єктів. Методи опитувань для оцінки окремих параметрів тіньової економіки широко використовуються у світовій практиці. Однак, оскільки всі учасники економічної діяльності уникають давати відверті відповіді на запитання щодо заборонених видів діяльності, то сфера застосування цих методів для дослідження неофіційних трудових відносин обмежена.

Один із мікрометодів полягає в оцінці тіньової економіки за структурою споживання домогосподарств. Під час таких оцінок учасники спеціальних опитувань виступають як споживачі, а не продавці або виробники «тіньових» товарів і послуг. За таким підходом респонденти, які вважають себе звичайними споживачами, надають переважно достовірну інформацію про обсяг споживання товарів і послуг. У загальній структурі витрат домогосподарств виділяються ті витрати, які оплачуються з власних доходів, а також враховуються блага, передані найближчим оточенням безоплатно у вигляді подарунків, і придбані за рахунок доходів від «тіньового» сектору економіки.

Також проводиться оцінка тіньової економіки за розбіжностями у доходах і витратах домогосподарств. Це дозволяє частково виявити приховування доходів та визначити частину населення, яка споживає більше, ніж може собі дозволити. Однак отримати повну картину не завжди можливо, оскільки люди не завжди щиро розповідають про свої домашні бюджети. Однак, оскільки всі учасники господарювання уникають відповідей на конкретні запитання щодо забороненої діяльності, то сфера використання цих методів для дослідження неформальних трудових відносин обмежена.

Існують два способи використання цього методу [24]. У першому випадку ідеться про виявлення домогосподарств, де витрати значно перевищують доходи, при цьому спостерігається тривала тенденція такого перевищення, а також відсутність її пояснення. Потім розраховується різниця між доходами і витратами, що дозволяє визначити частку домогосподарств з

такою різницею. На основі цього розраховується загальне перевищення витрат над доходами у вибірці.

Другий спосіб полягає у вивченні витрат на певні товари і послуги. Витрати населення, що підозрюється в отриманні тіньових доходів, порівнюються з витратами на ті ж товари і послуги у населення, якому не приписують таких доходів. За різницею у витратах визначається обсяг тіньових доходів.

Непрямі методи вимірювання тіньової економіки на макроекономічному рівні базуються на використанні інформації, яку надають податкові та фінансові установи, а також на аналізі загальних даних статистики. Вони широко використовуються у випадках, коли безпосередня пряма фіксація вивчених параметрів неможлива. Ці методи ґрунтуються на використанні даних, які надаються податковими та фінансовими органами, а також на аналізі загальних статистичних даних. Вони активно використовуються у випадках, коли безпосередня пряма фіксація досліджуваних параметрів є неможливою. Розглянемо зміст зазначених у (таблиці 2.1) та інших методів вимірювання рівня тінізації економіки.

Таблиця 2.1.

Непрямі методи виміру тіньової економіки [24].

№ з/п	Різновиди
1.	Метод розбіжностей (балансовий метод);
2.	Метод розрахунку за показником зайнятості (італійський метод);
3.	Монетарні методи;
4.	Метод технологічних коефіцієнтів
5.	Метод експертних оцінок
6.	Структурний метод;
7.	Метод м'якого моделювання (оцінки детермінантів);
8.	Змішані методи та інші

Метод розбіжностей, відомий також як балансовий метод, полягає у порівнянні доходів, витрат і використаних ресурсів, щоб визначити обсяги тіньової економічної діяльності на основі отриманих розбіжностей.

Метод альтернативних розрахунків ґрунтується на порівнянні двох методів вимірювання ВВП: за видатками і за доходами, які отримані з офіційних статистичних даних національної економіки. Чимало економічних учасників намагаються заслонити свої доходи, але зазвичай немає причин приховувати свої витрати. Різниця між ВВП за видатками і за доходами вказує на розмір тіньової економіки.

Метод оцінки тіньової економіки за розбіжностями попиту і пропозиції ґрунтується на встановленні балансу між попитом і пропозицією. Незначна розбіжність є нормою для загальної економіки, але значна розбіжність вважається індикатором тіньової економічної діяльності.

Метод розрахунку за показником зайнятості, відомий як італійський метод, є впливовим і широко використовується для оцінки параметрів тіньової економіки. Він ґрунтується на аналізі показників зайнятості, включаючи порівняння даних про робочі місця, отриманих від опитувань, з відповідними даними податкових органів і органів соціального забезпечення. З урахуванням економічної активності та регіональної класифікації проводиться перерахунок всіх працездатних, які працюють повний робочий тиждень, та частково працюють на додаткових роботах в еквіваленті повного робочого часу. Отримані дані щодо виробітку і витрат часу на одного працюючого використовуються для оцінки випуску і доданої вартості за видами діяльності, що дозволяє коригувати обсяги продукції, яку не враховано у підприємств.

Важливим аспектом для успішного впровадження цього методу є належна система збору інформації про домашні господарства, а також забезпечення репрезентативної вибірки.

Монетарні методи ґрунтуються на аналізі даних про готівковий грошовий обіг, оскільки припускається, що у тіньових операціях переважно використовуються готівкові кошти. Це призводить до збільшеного попиту на готівку у неформальному секторі. Отже, чим вищий рівень готівкового обігу в економіці, тим більш розвинений неформальний сектор. Перевагою цих

методів є їхня відносна економічність і відсутність необхідності у зборі специфічних даних. Проте значним недоліком є вплив на грошову масу багатьох факторів, ретельне врахування яких є складним завданням. Зазначається, що такі методи є неефективними в країнах з перехідною економікою.

Метод технологічних коефіцієнтів порівнює офіційні обсяги ВВП з його потенційним обсягом, що визначається спостереженнями за непрямим показником, легко вимірюваним. Фактичні дані потім порівнюються з офіційними. Класичним прикладом цього методу є аналіз витрат на електроенергію, що вважається найбільш достовірним фізичним індикатором економічної діяльності, оскільки важко приховати витрати на електроенергію. Порівнюючи динаміку витрат на електроенергію з виробництвом, можна виявити наявність неофіційної економічної діяльності. Проте для послуг, не пов'язаних з електроенергією, необхідно використовувати інші показники, наприклад, динаміку продажу будівельних матеріалів або обсяги транспортного руху. Останнім часом цей метод стає все більш популярним, оскільки він ґрунтується на показниках, які вимірюються в натуральних одиницях, забезпечуючи надійні розрахунки. Цей метод є одним з найпоширеніших у країнах з перехідною економікою.

Метод «неврегульованого ринку» ґрунтується на визначенні незареєстрованого сектору як діяльності, що приносить прибуток і не підпадає під законодавчий контроль. Один з підходів полягає в оцінці розмірів незареєстрованого сектору через участь працівників, які виключені із системи соціального страхування. Інший підхід ґрунтується на аналізі всіх працездатних осіб на мікропідприємствах (з п'ятьма або менше працівниками), з припущенням, що ці підприємства створені для ухилення від державного контролю та обігу соціального забезпечення. Необхідно мати доступ до даних про кількість працівників на мікропідприємствах для використання «методу неврегульованого ринку праці», проте такі дані не є загальнодоступними для дослідження в Україні.

Метод Контіні [24] ґрунтується на припущенні, що зниження рівня зайнятості у зареєстрованому секторі спричинене переміщенням робочої сили до незареєстрованого сектору. Використанню цього методу ускладнює поширення неповної зайнятості та можливе штучне збільшення чисельності працівників у зареєстрованому секторі.

Транзакційний метод, який розробив американський економіст Е. Фейг у 1980-х роках, ґрунтується на принципі, що сума грошей (готівка та вклади), помножена на їх обіг, дорівнює добутку індексу цін і сукупного обсягу транзакцій [25]. Е. Фейг прагнув отримати незалежну оцінку національного доходу шляхом аналізу рівня транзакцій, що було отримано з цієї рівності, і потім порівняти її з доходом, відображеним в офіційній статистиці.

Метод експертних оцінок [26]. виявляється досить ефективним у визначенні загальних тенденцій у розвитку тіньової діяльності. Сам експерт встановлює методологію оцінки, і, звичайно, точність залежить від його кваліфікації. Цей метод підходить для одноразового використання, коли потрібно виконати низку певних умов. Проте систематичне його застосування не завжди гарантує максимальну ефективність.

Структурний метод аналізує розміри тіньової економіки у різних секторах виробництва з метою врахування їхніх специфічних особливостей та виявлення переваг суб'єктів тіньової економіки у певних галузях. Цей підхід є оптимальним для визначення рівня тіньової економіки в конкретних видів діяльності.

Метод м'якого моделювання (оцінки детермінантів) [27] спрямований на виявлення сукупності факторів, що впливають на тіньову економіку, та визначення її відносних обсягів. Використання цього методу дозволяє прогнозувати зміни у розмірах тіньової економіки в разі зміни певних факторів. Особливо цей підхід виправданий при аналізі складових тіньової економіки, для яких кількісне оцінювання визначальних чинників можливе.

Змішані методи [27] полягають у поєднанні різних підходів у відповідних комбінаціях. Вони дозволяють моделювати можливу поведінку

тіньового сектору економіки в різних умовах. Проте вони не надають можливості прямо оцінити обсяг тіньової діяльності. Змішані методи корисні у випадках, коли потрібно встановити динаміку неформальної діяльності під впливом конкретних факторів.

Соціологічний метод [28]. включає дослідження специфічних норм, за якими укладаються угоди поза рамками закону, а також їх поширеність у суспільстві та частоту застосування під час угод.

Незважаючи на те, що кожен метод має свої переваги та недоліки, і упередженість у визначенні обсягу тіньової економіки майже навіть існує, на сьогоднішній день точна інформація ще не є доступною. Варто пам'ятати, що оцінка тіньової економіки зазвичай не може бути абсолютно точною, і різні методи можуть мати похибку приблизно $\pm 15\%$. В сучасній теорії та практиці існують дві основні школи думки щодо вимірювання неформальної зайнятості [29].

Таблиця 2.2.

Основні підходи до вимірювання неформальної зайнятості

Школа	Основні характеристики
Виробнича традиція	Ґрунтується на дуалістичному уявленні про ринок праці, де характеристики неформальності пов'язані з певними видами економічної та трудової діяльності. Чітко розглядає та навіть протиставляє поняття формального та неформального секторів економіки.
Легалістська традиція	Базується на концепції інтегрованості ринків праці та існування континууму формальних та неформальних відносин, що охоплює всі сектори економіки. Визнає, що форми зайнятості, які не враховуються в статистичному, податковому або страховому обліку, можуть існувати як у формальному, так і у неформальному секторах економіки. Неформальна зайнятість визначається з урахуванням «характеру зайнятості» та особливостей конкретного робочого місця.

Модельні методи. У науковій теорії та практиці виділяють два варіанти – MIMIC і DYMIMIC. Основні аспекти модельних підходів MIMIC і DYMIMIC для оцінки тіньової економіки представлені у таблиці 2.3 [30].

Таблиця 2.3.

Основні аспекти модельних підходів MIMIC і DYMIMIC для оцінки
тіньової економіки.

Модельний підхід	Опис	Основні характеристики	Переваги	Недоліки
MIMIC (Multiple Indicator Multiple Cause)	Мультиіндикаторний-мультифакторний підхід	Використовує структурно-економетричні моделі в яких, частка тіньового сектору як неспостережна змінна. За допомогою цього, враховує всі основні фактори, що впливають на розвиток тіньової економіки	Підходить для моделювання на рівні регіонів з різними економічними характеристиками та доступністю даних	Складність у моделюванні та оцінці невідомих коефіцієнтів
DYMIMIC (Dynamic Multiple Indicator Multiple Cause)	Динамічний мультиіндикаторний-мультифакторний підхід	Використовує факторно-аналітичний підхід; Вимірює тіньову економіку в динаміці як неспостережний фактор; Оцінка невідомих коефіцієнтів через сукупність структурних рівнянь	Можливість безпосередньо вимірювати неспостережну змінну; Враховує зміни у часі, що дозволяє аналізувати динаміку тіньової економіки	Вимагає більше даних та складніші обчислення порівняно з MIMIC

Під час визначення розміру «тіньової» економіки регіону, процес оцінки за DYMIMIC моделлю включає два етапи:

- модель вимірювання, що пов'язує латентну змінну (розмір «тіньової» економіки регіону) з спостережуваними індикаторами;
- сукупність структурних рівнянь, яка встановлює причинно-наслідкові зв'язки між каузальними змінними, розміром «тіньової» економіки регіону та індикаторами.

Таким чином, незважаючи на існування численних методів та інструментів вимірювання тіньової економіки, жоден з них не є досконалим. Кожен метод має свої сильні та слабкі сторони, і часто результати одного методу потребують підтвердження за допомогою інших. Точна оцінка масштабів тіньової економіки є складною задачею через її прихований характер, і отримані оцінки можуть мати значну похибку. Тим не менш, використання комбінації різних методів дозволяє отримати більш повну картину та виявити основні тенденції в розвитку тіньової економіки.

2.2. Світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки

Тіньовий сектор економіки є глобальним феноменом, що впливає на економічні системи всіх країн світу. Незважаючи на різницю у масштабах та формах прояву, тіньова економіка залишається значущим елементом сучасного економічного ландшафту. Цей сектор охоплює різноманітні види діяльності, які з різних причин не реєструються офіційною статистикою: від неформальної зайнятості та нелегального виробництва до ухилення від податків та корупційних схем. Важливість дослідження світових тенденцій трансформації тіньового сектору полягає в розумінні механізмів його впливу на формальну економіку, соціальні процеси та державне управління. Сучасні глобалізаційні процеси, розвиток технологій та зміни у світовій економічній політиці створюють нові виклики та можливості для тіньового сектору. Наприклад, поширення цифрових технологій та інтернету сприяє появі нових форм тіньової діяльності, таких як кіберзлочинність та нелегальна торгівля через онлайн-платформи. У той же час, економічні кризи та політична нестабільність у ряді країн ведуть до збільшення масштабів неформальної зайнятості та ухилення від податків.

Протягом останніх років, в більшості країн світу, рівень тінізації економіки переважно має середнє значення і, загалом, не перевищує 30%. У той же час, для країн з низьким і середнім рівнем економічного розвитку характерно високий відсоток тіньового сектору економіки, обсяги якого часто перевищують 40% (див. Таблицю 2.3). Україна, яка має транзитивну економіку і вже тривалий час функціонує в умовах економічної та політичної кризи, має один із найвищих показників. Згідно з результатами досліджень міжнародних експертів, Україна входить до списку країн з найбільшими обсягами тіньового виведення капіталу (понад 9 млрд. доларів щорічно).

Результати прогнозування рівня тінізації економіки в окремих країнах світу на 2025 рік, проведеного представниками Міжнародної Асоціації

АССА, показують відсутність стабільної тенденції до зниження обсягів тіньових фінансових операцій у більшості досліджуваних країн (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Прогнозування рівня тінізації економіки в різних країнах світу (% ВВП) [31].

Країна	2011	2016	2017	2020	2025	Середнє значення (2011-25)
Світ	23.1	22.66	22.5	22.11	21.39	22.35
Австралія	12.82	11.4	11.09	10.24	8.89	10.85
Азербайджан	47	67.04	66.12	56.73	58.38	58.05
Бразилія	35.57	34.76	34.75	34.48	34.2	34.69
Болгарія	30.28	29.93	29.85	29.56	29.56	30.06
Канада	14.82	14.4	14.15	13.95	13.8	14.3
Китай	10.53	10.15	10.17	10.05	9.9	10.12
Естонія	27.78	28.48	28.4	28.09	26.46	27.83
Гонконг	14.39	14.2	14.14	13.88	13.65	14.05
Індія	18.62	17.22	16.55	15.7	13.6	16.35
Ірландія	14.74	14.17	13.59	13.57	12.78	13.84
Італія	26.24	26.32	26.5	26.56	26.37	26.37
Японія	10.22	10.08	9.89	9.42	7.86	9.5
Латвія	25.45	24.57	24.17	23.21	20.79	23.61
Литва	27.87	26.27	26.01	25.54	25.79	26.23
Малайзія	28.83	23.24	22.9	21.9	21	23.6
Пакистан	32.5	31.78	31.99	32.41	33.89	32.46
Польща	24.59	23.68	23.42	22.95	22.13	23.33
Сінгапур	11.57	12.54	12.88	13.36	14.06	12.86
Південна Африка	23.48	23.29	23.33	23.71	24.19	23.59
Туреччина	27.43	25.72	24.95	23.85	21.55	24.7
Україна	45.16	45.96	46.12	46.1	45.98	45.84
Великобританія	11.83	11.47	11.29	11.19	10.83	11.33
США	8.2	7.78	7.69	7.42	6.94	7.59

Як видно з таблиці, вище в Австралії, Індії, Японії, Латвії та Малайзії прогнозні показники на 2025 рік є нижчими за рівень 2017 року більше ніж на 3%. В середньому прогнозується зниження рівня тінізації в цих країнах на 3-5%. У більшості країн прогнозні показники рівня тіньової економіки залишаються на поточному рівні. Водночас, в Азербайджані очікується зростання рівня тінізації на 11% порівняно з 2011 роком.

Таким чином, результати дослідження вказують на низьку ефективність існуючих засобів протидії тінізації економіки в більшості країн світу. Незважаючи на значне різноманіття обмежувальних та стимулюючих механізмів, спрямованих на виведення грошових потоків з тіні, їх дієвість залишається недостатньою, а поточні обсяги прихованих доходів значно перевищують обсяги виведених з тіньового обігу коштів. Глобалізація сприяє вдосконаленню спеціалізації та співпраці на міжнародному рівні, а також розширенню міжнародного поділу праці. Важливо відзначити, що міжнародна конкуренція підтримує розвиток інноваційних процесів і передових технологій через обмін технологіями між країнами. Сучасна модель функціонування деяких країн, зокрема України, які мають слабку національну економіку та неефективний уряд, характеризується рядом деформацій економіки: фрагментацією технологічного простору, значною соціальною диференціацією, зростанням бідності та безробіття, зменшенням чисельності населення, екологічним перевантаженням та деградацією довкілля, скороченням обсягів внутрішнього ринку та економіки, збільшенням тіньової економіки, зростанням рівня корупції тощо. Це свідчить про наявність структурних нерівностей в економіці країн[32, с. 89].

Через те, фінансова сфера світової економіки, яка належить до сектору послуг, як показала сучасна економічна криза, є основним полем для різноманітних махінацій, значна частина яких, як можна припустити, пов'язана з тіньовою економікою. Висновок про зростання частки тіньового сектора у світовому ВВП є цілком обґрунтованим. Це викликає занепокоєння і підкріплює думку деяких авторів про те, що тіньова економіка стала однією з глобальних проблем сучасності.

Масштаби та особливості тіньової економіки в різних країнах і регіонах світу тісно пов'язані з національними економічними моделями та ступенем зрілості ринкових відносин. У розвинених країнах тіньова економіка становить, за різними оцінками, 12-16% ВВП, тоді як у країнах, що розвиваються, цей показник сягає від 40 до 50% ВВП, а в країнах з

перехідною економікою – 23-25% ВВП. Отже, в найбільш розвинених країнах частка тіньового сектора в національній економіці значно менша, ніж у інших групах країн. Проте, навіть серед розвинених країн зустрічаються держави з досить високими показниками тіньової активності. Найнижчі відносні показники частки тіньового сектора (8-10% ВВП) мають Австрія, США, Швейцарія та Японія, тоді як найбільшу питому вагу тіньової економіки мають Греція, Італія, Іспанія, Португалія та Бельгія (20-28% ВВП). Мотивація тіньової активності в розвинених країнах здебільшого пояснюється надмірним податковим навантаженням на підприємства та зарегульованістю господарських відносин. У Греції, Італії, Бельгії та Швеції – найвищі податки в Європі. Водночас розвинені країни з найменшим рівнем податкового навантаження, такі як США та Швейцарія, мають відносно невеликий тіньовий сектор. У ряді країн, наприклад, у США, тіньова економіка значною мірою пов'язана з інтенсивними потоками іммігрантів з країн периферійної частини світової економіки.

Особливо варто зазначити, що в країнах із більш розвинутою ринковою економікою сформувався досить ефективний механізм інституційної протидії тіньовому сектору, де центральну роль відіграє держава. Розвинене законодавство та потужні правоохоронні органи звужують поле для тіньової діяльності. Новітні інформаційні технології дозволяють цим країнам ефективно контролювати рух фінансових потоків і природу доходів як юридичних, так і фізичних осіб.

Соціально-економічна та політична стабільність у розвинених країнах є найважливішою умовою ефективного функціонування ринкової економіки та стримування тіньової активності. Порушення цієї рівноваги спричиняє сплески економічної злочинності. Зростання тіньового сектора світової економіки набуває глобального масштабу, що вимагає необхідність міжнародного співробітництва для його вирішення.

Найбільш «некерованою» є фінансова сфера. Це пов'язано з інтелектуалізацією економічної злочинності та використанням новітніх

досягнень науково-технічного прогресу на користь міжнародних структур тіньової економіки. Розвиток електронних засобів інформації, супутникового та кабельного зв'язку, включаючи всесвітню мережу Інтернет, перетворив світові фондові та валютні ринки на єдиний глобальний фінансовий простір[33].

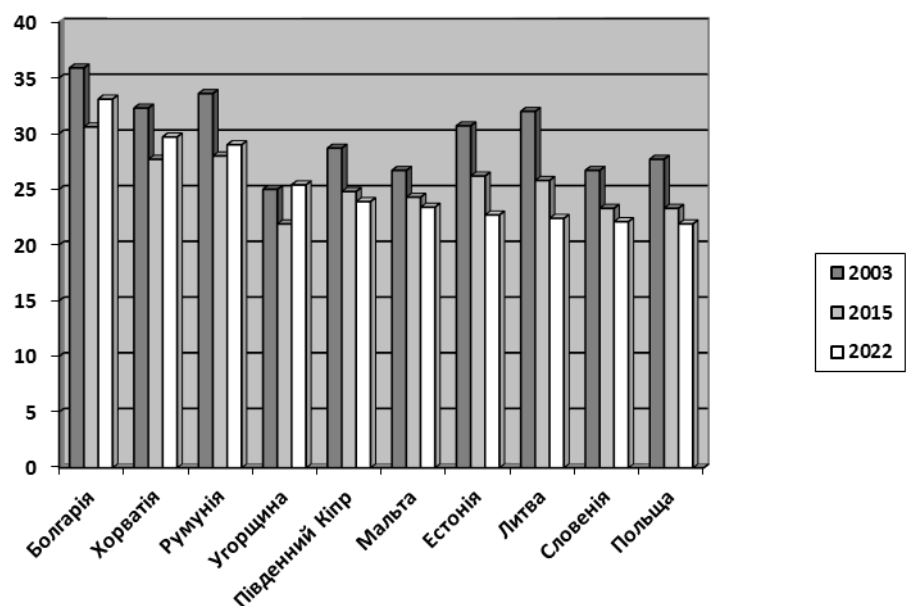
Отже, світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки демонструють його постійну адаптацію до сучасних умов та викликів. Незважаючи на зусилля урядів різних країн щодо зменшення обсягів тіньової економіки, її рівень залишається значним, особливо в країнах з низьким та середнім рівнем економічного розвитку. В розвинених країнах тіньова економіка має меншу частку завдяки ефективному законодавству та потужним інституційним механізмам контролю, однак і там спостерігаються значні виклики, зокрема в фінансовій сфері. Глобалізація та розвиток технологій сприяють створенню єдиного фінансового простору, що ускладнює контроль над фінансовими потоками та доходами. Це вимагає посиленого міжнародного співробітництва для ефективної боротьби з тіньовою економікою та запровадження інноваційних методів контролю і протидії.

2.3. Міжнародний досвід та передові практики протидії тіньової економіки

Розвинені країни вже набули значного досвіду у сфері протидії розповсюдженню тіньової економіки. Для цього уряди країн розробляють та впроваджують різноманітні інструменти. Перш за все розробляються спеціальні законодавчі акти, механізми контролю та міжнародної співпраці у боротьбі з тіньовою економікою. Тому, досвід детінізації в інших країнах є надзвичайно важливим для України, яка також активно проводить реформи у своїй економіці. Одним із головних завдань кваліфікаційної роботи є розгляд позитивних і негативних аспектів, методів та шляхів детінізації, які застосовуються у різних країнах світу, а також аналіз ефективності заходів,

що реалізуються для успішної протидії тінізації економіки. Особливо важливими для цього аналізу є ідентифікація та вивчення механізмів, методів, принципів та інструментів державного регулювання у процесі подолання тіньового сектору економік світових лідерів. Основні елементи та найбільш ефективні практики провідних країн щодо протидії тіньовому сектору можуть послужити основою для розробки концепції дедінізації економіки України, яка, в подальшому, може бути включена у національні, регіональні або місцеві стратегії та програми.

Країни Європи можна приблизно поділити на кілька груп в залежності від рівня тінізації економіки. Серед країн з високим рівнем тіньової економіки зазвичай відзначаються пострадянські, такі як Україна, Молдова, Білорусь та Росія. До найбільш об'ємної групи з помірним рівнем тіньової економіки входять: Албанія, Болгарія, Греція, Румунія, Кіпр, Іспанія, Мальта, Естонія, Туреччина, Бельгія, Португалія, Угорщина, Хорватія, Словенія, Італія, Латвія, Литва та Польща. До категорії з низьким рівнем тіньової економіки належать такі країни, як Австрія, Велика Британія, Німеччина, Словаччина, Швейцарія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Данія, Франція, Ісландія, Фінляндія та Ірландія[34, с. 48-49]

Рис

.2.1 Топ-10 країн ЄС з найвищим рівнем тіньової економіки, % до ВВП[35, с.14]

Як видно з рис. 2.1., у 2022 році лідерами за обсягами тіньової економіки у відсотках до валового внутрішнього продукту є такі країни: Болгарія – 33,10%, Хорватія – 29,7%, Румунія – 29%, Угорщина – 25,4%, Південний Кіпр – 23,9%, Мальта – 23,4%, Естонія – 22,7%, Литва – 22,4%, Словенія – 22,1% та Польща з найнижчим показником серед «лідерів» – 21,9%. Литва, що є членом ЄС з 2004 року, активно реалізувала реформи, спрямовані на покращення ефективного управління доходами та фінансами держави, що привело до досягнення значних успіхів. Інтеграція до ЄС забезпечила Литві значну підтримку для проведення структурних змін, що стимулювало активні заходи уряду. Активність литовської влади в розповсюдженні інформації та реалізація навчальних програм стосовно податкового законодавства допомогла підвищити свідомість та зменшити рівень тіньової економіки [36].

Також важливо відзначити, що країни, такі як Литва, Польща, Португалія та Франція, впровадили систему обов'язкового реального часу звітування перед податковими органами для платників податків. Це забезпечує оперативний та достовірний обмін інформацією між державними контролерами та платниками податків щодо будь-яких проведених операцій [37].

Досвід протидії тонізації Румунії свідчить, що країна вклала значні кошти у створення правової бази та інституцій з метою зменшення тіньової економіки. Однією з ключових функцій «Інспекції праці» є запобігання та протидія незадекларованій праці. З цією метою, Румунія внесла зміни до Трудового кодексу, згідно з якими незадекларована праця понад певний рівень тепер кваліфікується як кримінальне правопорушення і підлягає переслідуванню усіма компаніями, які використовують працю понад п'ятьох працівників одночасно без укладення трудового договору. Уряд Румунії також приймає заходи для сприяння використанню електронних платежів, ускладнюючи використання готівки.

Топ-10 країн Європи з найнижчим рівнем тіньової економіки у ВВП наведено у рис. 2.2.

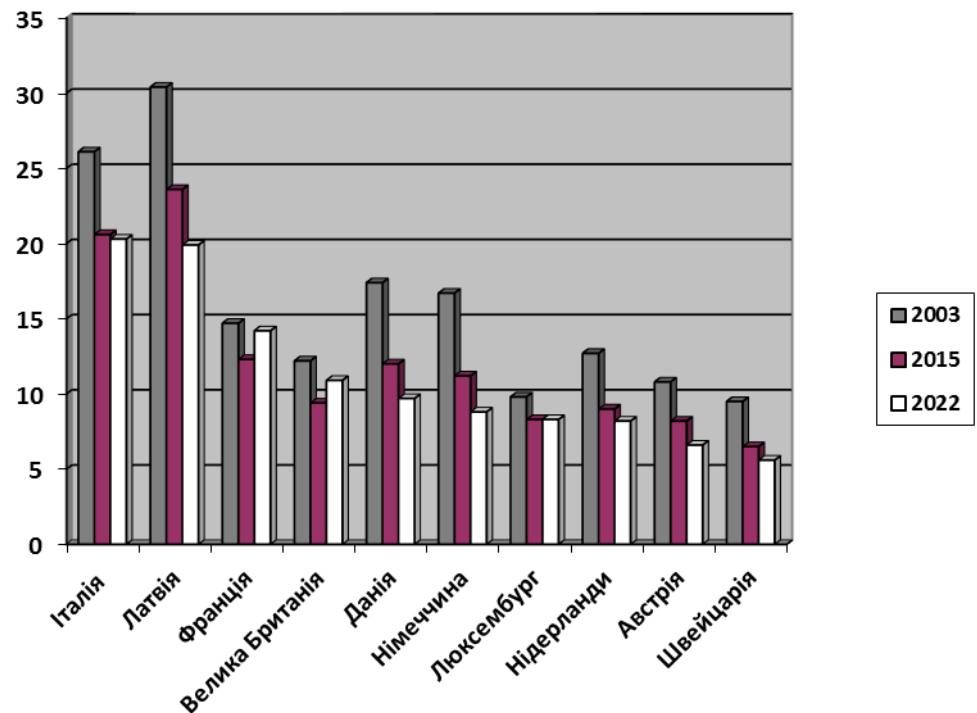

Рис.2.2 Топ-10 країн Європи з найнижчим рівнем тіньової економіки,% до ВВП.[35 с.14]

Аналіз даних рис. 2.2 свідчить, що найнижчий рівень тіньової економіки серед країн Європи у 2022 році має Швейцарія, де він становить 5,6% від валового внутрішнього продукту. На другому місці розташувалась Австрія з показником 6,6%, за якою слідували Нідерланди з 8,2%, Люксембург з 8,3%, Німеччина з 8,8%, Данія з 9,7% та інші країни. У період з 2003 по 2022 рік відбувалися певні зміни: усі обрані країни успішно боролися з тіньовою економікою. Кращі результати у цьому плані продемонстрували такі країни, як Латвія, яка знизила показник з 30,4% у 2003 році до 19,9% у 2022 році, Німеччина, досягнувши рівня 7,9%, Данія з показником 7,7%, Нідерланди з 4,5% та Австрія з 4,2%.

У своєму стратегічному розвитку країни ЄС та розвинуті країни Європи приділяють значну увагу детінізації – боротьбі з ухиленням від сплати податків на законодавчому рівні. Наприклад, Латвія впровадила загальнонаціональний план дій для подолання ухилення від оподаткування,

головною метою якого було зменшення тіньової економіки у різних секторах шляхом підвищення ефективності у всіх сферах політики. Також був розроблений «План заходів органів державної влади з протидії тіньовій економіці на 2016-2020 роки»[38]. В Латвії уряд визнає боротьбу з тіньовою економікою як один з головних пріоритетів. Для досягнення цієї мети вживаються заходи, спрямовані на поліпшення умов для бізнесу, підтримку добровільного виконання податкових зобов'язань, формування стабільної та передбачуваної податкової політики, проведення реформ, удосконалення законодавчої бази, а також зменшення рівня корупції та адміністративних обтяжень [39].

Досвід Австрії у боротьбі з неофіційним працевлаштуванням може також бути корисним для України. Так, Австрія, яка має найнижчий показник тіньової економіки серед країн ЄС – 6,6%, активно реалізує політику моніторингу, виявлення та запобігання. Першим кроком у цьому напрямі став Закон про соціальне шахрайство, прийнятий у березні 2005 року, який передбачає позбавлення волі на строк до п'яти років за порушення податкового законодавства. Крім того, країни ЄС, включаючи Німеччину, Швейцарію та Австрію, зміцнили каральні заходи проти роботодавців, які не реєструють своїх працівників. Ці дії спрямовані на забезпечення доступу до послуг та контролю за діяльністю через обов'язкову реєстрацію працівників перед початком роботи. Такі заходи спонукають працівників переходити у офіційний сектор або виходити з тіньової економіки [35, с.29]

Декілька європейських країн, таких як Швейцарія, Нідерланди та Австрія, прийняли заходи, що включають обмін даними та доступ до реєстрів, утримуваних податковими органами або органами соціального забезпечення, або створення нових координуючих інституцій. Ці дії спрямовані на виявлення та моніторинг тіньової економічної діяльності, з особливим акцентом на незадекларовану працю [40, с.6].

Політика підтримки, яку впроваджує уряд Австрії, орієнтована на надання допомоги підприємствам та домогосподарствам через соціальні

пакети, може сприяти зменшенню рівня тіньової економіки. Щоб мати можливість скористатися такими заходами, як субсидії, податкові пільги та інша форма бізнес-підтримки, людям та компаніям необхідно вийти з тіньового сектору та офіційно зареєструватися.

Більшість заходів, які впроваджує уряд Данії в боротьбі з тіньовою економікою, мають превентивний характер, оскільки ця країна має одну з найефективніших податкових систем в Європі. Схоже до підходу в Австрії, уряд Данії запровадив покарання для роботодавців, які не реєструють своїх працівників. З 2003 по 2016 рік уряд Данії поступово знижував податкове навантаження на працю, залежно від рівня доходу. Після зменшення податкового тягаря у 2015 році податкові органи Данії розпочали моніторинг та виявлення осіб, які декларують дуже низький дохід, але при цьому ведуть високий рівень життя, такий як володіння дорогими машинами. Поєднуючи дані з різних адміністративних реєстрів, податкові органи сподіваються краще виявляти осіб, які отримують доходи від незадекларованої роботи чи злочинної діяльності. Додатково, у вересні 2021 року уряд розпочав реалізацію програми «Данія може зробити більше», яка є новою пропозицією з реформ. Країна відзначається на першому місці за рівнем ефективності податкової політики завдяки гнучкій та високорозвиненій системі соціального забезпечення. В результаті, податкова дисципліна громадян Данії вважається однією з найкращих у світі. Уже протягом 20 років уряд проводить регуляторні реформи з метою зменшення бюрократичних перешкод для підприємств. Завдяки цим заходам уряд має міцну основу для ефективного зменшення рівня тіньової економіки в найближчі роки [35].

В Німеччині та в Австрії заходи протидії тіньовій економіці переважно спрямовані на виявлення та запобігання нелегальної праці. Між Францією та Німеччиною були укладені угоди про обмін інформацією щодо нелегальної праці. Крім того, уряди Бельгії, Франції, Німеччини, Італії та Румунії спільно створили європейську мережу для обміну досвідом у боротьбі з незадекларованою працею [40, с.8].

У Німеччині приймаються рішучі заходи, такі як модифікація кримінального податкового кодексу та впровадження системи добровільного розкриття інформації з метою уникнення покарань.

Протягом останніх років Італія впроваджувала ряд заходів з метою зменшення рівня ухилення від оподаткування та тіньової економіки загалом. Основними стратегіями боротьби уряду Італії з тіньовою економікою є обов'язковість подання податкових декларацій та раннє повідомлення про доходи. Також уряд підтримує заходи, спрямовані на підвищення використання цифрових платежів над готівковими. Були вжиті санкції проти малих роздрібних торговців та постачальників послуг, які відмовлялися приймати кредитні картки. Ці кроки були оголошені наприкінці 2020 року у рамках ініціативи «Cashless Plan» з метою сприяти переходу від готівки до електронних платежів. Багато країн, таких як Болгарія, Греція та Італія, встановили певний поріг, вище якого готівкові оплати заборонені або потребують звітності перед владою [35].

У 2019 році розпочалася цифрова трансформація інших послуг, таких як обов'язкове використання електронних рахунків-фактур та покращене профілювання платників податків, з метою підвищення виконання податкового законодавства. Значні фінансові вкладення призначені для підтримки цифрового переходу, зокрема для цифровізації державного управління, що сприятиме контролю над системою платежів [41].

Декілька країн вкладають значні зусилля у протидію корупції. Серед них Гонконг, Сінгапур та Латвія, де утворено багатофункціональні органи влади з правозахисними повноваженнями. У Румунії, Іспанії та Хорватії були створені спеціалізовані прокурорські служби, а в Норвегії, Великобританії та Бельгії – спеціалізовані поліцейські органи. Албанія, Франція, Словенія та Македонія також мають відповідні інституції для запобігання корупції та координації антикорупційної політики [42].

У 2022 році рівень тіньової економіки в Нідерландах становив 8,2%. Основні принципи боротьби з корупцією в цій країні включають:

- Постійну звітність та прозорість: міністр внутрішніх справ регулярно інформує Парламент про виявлені випадки корупції та заходи, що приймалися у зв'язку з ними.

- Розроблення ефективної системи моніторингу можливих джерел корупції та осіб, які можуть бути причетні до неї.

- Впровадження антикорупційного законодавства, спрямованого на посадових осіб.

- Застосування строгих заходів покарання, що включають заборону обіймати державні посади, нарахування адміністративних штрафів та тимчасове призупинення осіб у виконанні їхніх обов'язків [43].

Тіньова економіка включає в себе широкий спектр нелегальних або неформальних видів економічної діяльності, яка не реєструється офіційною статистикою. Зважаючи на це, існує безліч методів і інструментів, що використовуються для її вимірювання. Кожен з цих методів має свої переваги і недоліки, і часто застосовується в комбінації з іншими для досягнення більш точних результатів. Незважаючи на існування численних методів та інструментів вимірювання тіньової економіки, жоден з них не є досконалим. Кожен метод має свої сильні та слабкі сторони, і часто результати одного методу потребують підтвердження за допомогою інших. Точна оцінка масштабів тіньової економіки є складною задачею через її прихований характер, і отримані оцінки можуть мати значну похибку. Тим не менш, використання комбінації різних методів дозволяє отримати більш повну картину та виявити основні тенденції в розвитку тіньової економіки.

Світові тенденції трансформації тіньового сектору економіки свідчать про постійну еволюцію цього явища в умовах суспільства яке постійно змінюється.

По-перше, тенденції трансформації тіньового сектору відображають зростання важливості тіньової економіки як складової частини сучасного економічного порядку. Заходи боротьби з тіньовим сектором стають все

складнішими, оскільки він постійно адаптується та знаходить нові шляхи виживання.

По-друге, глобалізація і технологічні зміни суттєво впливають на трансформацію тіньового сектору, роблячи його більш міжнародним та динамічним. Електронні платежі, криптовалюта та інші інновації створюють нові можливості для здійснення тіньових операцій та унеможлиблюють їх виявлення та контроль.

По-третє, тіньовий сектор економіки є важливим фактором у багатьох країнах, які борються з економічними викликами та нерівностями. Він може відображати проблеми в управлінні та корупцію, але також може відігравати роль у забезпеченні доступу до робочих місць та економічних можливостей для певних груп населення.

У загальному, трансформація тіньового сектору економіки відображає складність та динаміку сучасної глобальної економіки. Розуміння цих тенденцій дозволяє краще реагувати на виклики та розробляти ефективні стратегії управління економічним розвитком. Аналіз міжнародного досвіду показує, що країни з різними рівнями економічного розвитку застосовують широкий спектр заходів для боротьби з тіньовою економікою. Передові практики протидії тінізації включають впровадження ефективного законодавства, цифровізацію державного управління, стимулювання прозорих фінансових операцій, покращення податкової політики та заходи з підвищення податкової дисципліни.

Висновки до розділу 2

1. Одним із головних аспектів успішної боротьби з тіньовою економікою є створення та впровадження нормативно-правової бази, яка регулює діяльність економічних суб'єктів та забезпечує суворий контроль за її дотриманням. Країни Європейського Союзу, такі як Німеччина, Австрія та Данія, активно вдосконалюють своє законодавство, запроваджуючи кримінальну відповідальність за ухилення від податків та інші порушення. Ці

заходи сприяють зниженню рівня тіньової економіки, підвищують прозорість і довіру до державних інститутів.

2. Цифровізація є одним з ключових факторів у протидії тіньовій економіці. Впровадження систем електронного звітування та цифрових фінансових операцій дозволяє державним органам більш ефективно відстежувати економічну діяльність та виявляти порушення. Італія, наприклад, активно просуває цифрові платежі, а також запровадила обов'язкове цифрове виставлення рахунків-фактур. Ці заходи сприяють зниженню обсягів готівкових операцій, які часто є основою тіньової економіки.

3. Загалом, міжнародний досвід протидії розповсюдженню тіньового сектору свідчить про те, що комплексний підхід, який включає вдосконалення законодавства, цифровізацію, боротьбу з корупцією та створення сприятливих умов для бізнесу, є найбільш ефективним у протидії тіньовій економіці. Україна, переймаючи ці передові практики, має всі можливості значно знизити рівень тіньової економіки та забезпечити стабільний економічний розвиток.

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПРОТИДІЇ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

3.1. Причини та тенденції тінізації економіки України

У цьому розділі ми розглянемо основні причини тінізації економіки України, зокрема, вплив високого рівня корупції, недосконалість законодавчої бази, низький рівень довіри до державних інституцій та інші чинники. Окрім того, буде проаналізовано ключові тенденції, що характеризують динаміку тіньової економіки в Україні протягом останніх років, включаючи зміни в структурі та обсягах тіньової діяльності в різних секторах економіки. Знання причин та розуміння тенденцій тінізації є необхідними для розробки ефективних заходів боротьби з цим явищем та формування стратегій, спрямованих на детінізацію економіки, що, в свою чергу, сприятиме підвищенню економічної прозорості, покращенню бізнес-клімату та забезпеченню сталого розвитку України.

Основними причинами тінізації економіки вважаються наступні[44]:

1. Неефективне державне регулювання економіки, що включає відсутність довіри між бізнесом та державою, високу бюрократію та недосконале інституційне і законодавче забезпечення. Це призводить до створення корпоративно-бюрократичних структур, які фактично замінюють державний управлінський механізм. Додатковою проблемою є часті зміни законодавства щодо підприємницької діяльності, що заважає ефективному плануванню бізнесу та стимулює постійний пошук шляхів для тіньової діяльності.

2. Низький рівень адміністрування податків, що підтверджується рейтингами в цій сфері. Цьому сприяє велике та несправедливе податкове навантаження, збільшення кількості збиткових підприємств, низька платіжна дисципліна, нестабільне та недосконале податкове законодавство, а також недостатня обізнаність з ним і правова незахищеність платників податків. Додатковою проблемою є відсутність ефективних механізмів покарання за

порушення податкового законодавства, що створює додаткові стимули для мінімізації та ухилення від сплати податків.

3. Проблеми ринку праці, зумовлені низькими економічними стимулами до офіційного працевлаштування працівників та зростанням рівня безробіття. Проте, найсерйознішою проблемою залишається відсутність ефективної системи контролю та покарання за неофіційне працевлаштування і неоподаткування заробітної плати.

4. Недосконале грошово-кредитне регулювання, яке проявляється в непрозорому рефінансуванні комерційних банків та встановленні гнучкого валютного курсу, надмірній активності держави на позичковому ринку – випуску державних облігацій для поповнення державного бюджету, що сприяє концентрації капіталу навколо спекулятивних операцій та підвищенню процентних ставок. Додатково, надмірний обсяг грошової пропозиції, що не відповідає реальним потребам економіки, призводить до дефляційних або інфляційних наслідків.

5. Недосконалість бюджетної системи та слабкий контроль за використанням бюджетних коштів. Це підтверджується перевітками Рахункової палати України, які постійно виявляють численні порушення у використанні бюджетних ресурсів.

6. Недосконалість судової та правоохоронної системи, відсутність чіткої державної програми боротьби з організованою злочинністю, включаючи економічну сферу, а також низький рівень довіри населення до судових та правоохоронних органів.

7. Рівень загальної злочинності – з 2012 року Міністерство внутрішніх справ припинило публікувати дані про рівень злочинності в Україні. Остання доступна інформація станом на 20 листопада 2012 року свідчила про 443,7 тис. зареєстрованих злочинів [45]. Кримінальне середовище є ключовою основою економічної злочинності та нерозривно пов'язане з тіньовою економікою.

Розглянувши основні причини тінізації економіки, важливо звернути увагу на те, як ці причини впливають на динаміку та тенденції цього явища. Аналіз тенденцій тінізації економіки дозволяє виявити загальні закономірності, що формуються під впливом зазначених факторів, і зрозуміти, яким чином змінюються масштаби та характер тіньової діяльності в Україні. Тепер розглянемо основні тенденції тінізації економіки, що витікають з наведених причин, та оцінімо їхній вплив на економічний розвиток країни.

За даними фіскальних органів, розмір тіньового сектора економіки України щорічно становить не менше 350 млрд гривень. Ця сума розподіляється так: приблизно 170 млрд гривень – це зарплати, які виплачуються «в конвертах», ще 100 млрд гривень становлять доходи власників активів, які виводяться у готівковій формі або на іноземні банківські рахунки, 35 млрд гривень – це неофіційні платежі, а 45 млрд гривень – основні ресурси, матеріальні блага і послуги, що використовуються в тіньовому секторі. За останніми оцінками Світового банку, частка неофіційної економіки в Україні складає близько 50%. Опитування показали, що до 40% молоді, яка проживає у великих містах та на прикордонних територіях, зайняті у тіньовому секторі. Для понад 2,5 млн громадян України тіньова економіка є основним джерелом доходів. Сама ця галузь (яка складає до 50% ВВП) за обсягом може ставати на рівень офіційної економіки [46].

Як відомо, вершиною «айсберга» тіньової економіки є її кримінальний сегмент, який проявляється у двох основних формах: організований злочинності та економічній злочинності (або, за визначенням американського кримінолога Е. Сатерленда, «білокомірцевій»). Суб'єкти цих злочинів «співпрацюють» з органами державного управління та контролю для привласнення надвисоких «сукупних тіньових доходів».

Свідченням про шахрайство у фінансово-кредитній сфері та в ціноутворенні є той факт, що через використання різноманітних технологій тіньових операцій було спричинено банкрутство з привласненням величезних

доходів 10 комерційних банків, включаючи найбільший з них – банк «Україна». Відмивання «брудних» грошей (капіталу) також є поширеним явищем. За різними оцінками, щороку у світі відмивається від 500 млрд до 1,5 трлн доларів. Протягом років незалежності України було вивезено десятки мільярдів доларів (зокрема, у 2005 році – 2,4 млрд доларів). Відтік українського тіньового капіталу за кордон утримчує західні кредити та всі види допомоги, надані нашій державі.

Основні технології тінізації економіки та основні форми прояву тіньових доходів у сучасній Україні, за висловами О. В. Шарікової, включають [47]: деструктивну діяльність (вандалізм), виготовлення шкідливих для здоров'я продуктів і т. д. Кримінальний бізнес також пов'язаний з торгівлею наркотиками, зброєю, людьми, інтелектуальною власністю та іншими видами. За оцінками експертів ООН, щорічний обсяг нелегальної торгівлі наркотиками у світі досягає 400 млрд доларів, що складає близько 8% світового обсягу торгівлі. У Західній Європі ступінь прибутку від наркотиків становить 300%, а в Росії – 1000%. Проблемою українського суспільства є торгівля людьми, особливо жінками, близько ста тисяч з яких опинилися у рабстві за кордоном. Жінок з України придбають за 50–200 доларів і перепродають до борделів Західної Європи за десятикратною ціною. Рабовласники та контрабандисти щороку заробляють понад 7 млрд доларів на торгівлі людьми. Дослідження економічної природи різновидів «тіньової економіки» та їх соціально-правової характеристики набуває особливого значення.

Таблиця 3.1.

Напрями наукового дослідження тіньової економіки

Напрямок наукового дослідження	Опис
Організаційні основи тіньової економіки	Виникнення, структура, тенденції розвитку, закономірності, форми та технології проникнення тіньової економіки в усі сфери життя, а також запобігання процесам її поширення.
Кримінологічно-правові аспекти	Створення кримінально-правової та кримінологічної системи боротьби з тіньовою економікою.

У рамках кримінологічного підходу ключовим критерієм є суспільна шкідливість (небезпека) економічної діяльності. Кримінологічне розуміння тіньової економіки включає поняття «економічна злочинність», яка охоплює такі злочинні дії [48]:

- 1) Порушення законних правил здійснення економічної діяльності;
- 2) Відхилення від загальних принципів здійснення економічної діяльності (наприклад, незаконне підприємництво, незаконна банківська діяльність, легалізація незаконно отриманих коштів або майна, придбаного незаконним шляхом, тощо);
- 3) Дії, спрямовані проти інтересів кредиторів (наприклад, незаконне одержання кредитів, умисне ухилення від погашення заборгованості, штучне банкрутство тощо);
- 4) Порушення принципів конкуренції або прояви монополізму (наприклад, монопольні дії, обмеження конкуренції, незаконне використання товарних знаків тощо);
- 5) Порушення встановленого порядку обігу грошей або цінних паперів;
- 6) Невиконання правил здійснення зовнішньоекономічних операцій (наприклад, контрабанда, незаконний експорт технологій, ухилення від сплати мита тощо);
- 7) Протирічать встановленому порядку обігу валютних цінностей (наприклад, неповернення валютних коштів із-за кордону, незаконний обіг дорогоцінних металів, коштовностей тощо);
- 8) Дії, спрямовані проти встановленого порядку сплати податків та внесків у державні позабюджетні фонди;
- 9) Порушення прав і інтересів споживачів товарів та послуг.

Розглянемо стан справ у тіньовому секторі економіки в Україні за останні 10 років. На рис. 3.1.представлено інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП).

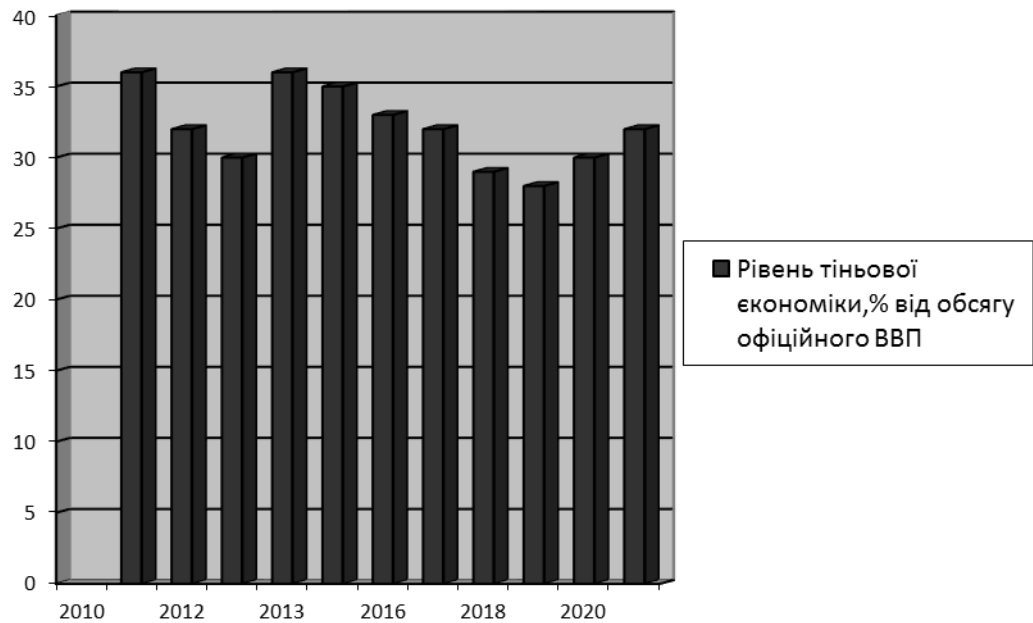

Рис 3.1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) [49, с.2]

На основі аналізу досліджень Міністерства економіки можна виокремити два періоди, коли рівень тінізації почав зростати - це 2014 та 2020 роки. Видно, що кризові ситуації на державному рівні сприяли заглибленню розглянутої проблеми.

У 2014 році українська економіка зазнала серйозного потрясіння через початок внутрішніх військових дій, що призвели до вимушеного переміщення населення. Згідно з даними Агентства ООН у справах біженців, кількість таких осіб перевищила 275 тисяч. Цим людям держава надавала підтримку у знаходженні житла та отриманні освіти. Крім того, значна кількість людей втратила роботу через зміни у виробництві, такі як закриття великих підприємств, серед яких Алчевський металургійний комбінат, Донецький металопрокатний завод, Донецький електрометалургійний завод, Стахановський феросплавний завод та Кримський содовий завод. З 150 вугільних шахт, 115 розташовано на тимчасово окупованих територіях[50]. Це призвело до стресу серед переселенців та втрати майна, що в свою чергу підштовхувало їх шукати роботу, іноді нехтуючи легальністю та прозорістю отриманих доходів. Формування неконтрольованих територій сприяло

поширенню контрабанди, хабарництва та інших незаконних операцій, включаючи вугільну справу Медведчука-Порошенка, яка демонструє важливість розслідування та відсутність ефективного державного контролю на окупованих територіях. Таким чином, проблема тінізації економіки в умовах військового конфлікту наростає та поширюється на всі сфери суспільства, від працівників до державного управління.

Другим значним викликом для української економіки, так само як і для світової, стала коронавірусна криза 2020 року. Строгі обмеження у секторі послуг та загальні обмеження виробничої діяльності на початку періоду локдауну призвели до зростання рівня безробіття та значних втрат для багатьох галузей економіки. Ускладнення економічної ситуації під час протиепідемічних заходів призвело до природної прагнення суб'єктів господарювання зберегти свої доходи та стабільність бізнесу загалом, що спричинило нову хвилю тінізації економіки. Найбільший приріст тіньового сектору спостерігався у наступних сферах економічної діяльності: 1. «Операції з нерухомим майном» (зростання на 17 відсоткових пунктів, до 41% від валової доданої вартості у ВЕД). 2. «Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність» (зростання на 14 відсоткових пунктів, до 48%). 3. У галузі добувної промисловості та розробленні кар'єрів (зростання на 9 відсоткових пунктів, до 41%). У той же час, у фінансовій та страховій сферах відзначається тенденція до зменшення тінізації - на 4 відсоткових пункти, до 23% від обсягу валової доданої вартості у ВЕД [51].

Таким чином, можна зазначити, що тінізація економіки України має багато причин, серед яких неефективне державне регулювання, недосконалість податкової системи, проблеми на ринку праці та недоліки у бюджетній системі. Ці фактори сприяють розвитку тіньового сектору та поглиблюють проблему тінізації. Останнім часом, кризові ситуації, такі як коронавірусна криза та війна, підсилюють ці тенденції, призводячи до подальшого зростання тіньового сектору економіки. Для ефективного

протидії цим явищам потрібні комплексні заходи, спрямовані на удосконалення законодавства, зміцнення контролю та створення сприятливих умов для легального підприємництва.

3.2. Інструменти детінізації економіки України

Економіка України, як і багатьох інших країн з перехідною економікою, стикається з численними викликами, серед яких значну роль відіграє тіньова економіка. Вона має серйозний вплив на економічний розвиток, знижуючи надходження до державного бюджету та створюючи нерівні умови для суб'єктів господарювання. Для ефективної боротьби з цим явищем необхідні комплексні та системні підходи, які включають різноманітні інструменти детінізації. Ці інструменти мають на меті підвищення прозорості економічної діяльності, зменшення рівня корупції, покращення податкової дисципліни та створення сприятливого середовища для розвитку бізнесу. У цьому розділі буде розглянуто основні інструменти детінізації економіки України.

Аналізуючи статистичні дані та чинники, що сприяють існуванню тіньової економічної діяльності в Україні, розуміємо, що в нашій країні надзвичайно важливо активно займатися процесами детінізації всієї економічної системи. Слід зазначити, що детінізація повинна включати не тільки легалізацію незаконно отриманих коштів, але й створення такого інституційного контрольованого середовища, яке не сприятиме розширенню тіньової економіки та виникненню нових тіньових економічних зв'язків. Навпаки, це середовище має стимулювати якнайшвидший вихід усіх залучених суб'єктів господарювання з тіньового сектору.

На саміті лідерів Євросоюзу, що пройшов у Брюсселі, Європейська Рада ухвалила історичне рішення надати Україні статус кандидата в члени ЄС. Це офіційне визнання відбулося 23 червня. Статус кандидата, який отримала наша держава, свідчить про перебування на важливому історичному етапі, який може суттєво покращити її долю. На нашу думку,

Україна рухається у правильному напрямку – до вступу в ЄС. Однією з умов вступу є детінізація економіки, тому країна повинна докласти всіх зусиль для подолання тіньової економіки. Саме тому так важливо досягти значних результатів якнайшвидше [52].

Протягом останніх кількох років уряд України розпочав вживати дієві заходи щодо усунення перешкод для ведення бізнесу та сприяння розвитку малого і середнього підприємництва в офіційному секторі, а також детінізації економіки. Однак, існує значна кількість економічних факторів, переважно інституційних, які продовжують підтримувати діяльність у тіньовому секторі, і їх поступове усунення є необхідним [53].

Давайте розглянемо докладніше набір заходів, які передбачає державна політика України для протидії тіньовому сектору в країні.

У зв'язку з військовим вторгненням Російської Федерації на територію України з 24 лютого 2022 року, уряд країни прийняв ряд пільг для фізичних осіб-підприємців (ФОПів). Ці заходи призвели до зняття напруги та пом'якшення впливу війни на малий бізнес, що зменшить мотивацію підприємництва приховувати свою діяльність. Суб'єктам підприємництва «першої» та «другої» груп було надано можливість добровільно сплачувати єдиний податок і звільнення від подання декларації за період, коли вони не сплачували цей податок. Фізичні особи-підприємці «третьої» групи та юридичні особи з річним доходом до 10 млрд гривень, які сплачують єдиний податок, можуть скористатися зниженою ставкою у розмірі 2% (замість попередніх 5%) і самостійно вирішувати, чи сплачувати єдиний соціальний внесок (ЄСВ) за мобілізованих на службу до ЗСУ працівників..

1. Таким чином, в першу чергу стратегією боротьби з тінізацією економіки в умовах, що є викликом для нашої країни, є вдосконалення податкової політики. Як вже зазначалося, це передбачає подальше зниження податкового навантаження на малі та середні підприємства. Зокрема, це включає спрощення та оптимізацію процедур регулювання підприємницької діяльності, зменшення кількості обов'язкових платежів, здійснення оплати

податків простими та зрозумілими кроками, підвищення мінімального рівня доходу, який звільняється від оподаткування, та інші заходи, спрямовані на спрощення системи оподаткування. Така податкова політика сприятиме створенню рівних умов для всіх платників податків, що має зменшити випадки умисного ухилення підприємств від податкових зобов'язань.

2. Удосконалення процедур повернення податку на додану вартість (ПДВ) планується з метою підтримки експорту товарів та підвищення довіри бізнесу до держави. Це сприятиме зменшенню спокуси до фальсифікацій та корупційних дій.

3. Наступним кроком буде ідентифікація найманих працівників та їх роботодавців уповноваженими державними органами, які приймали на роботу без укладання відповідних трудових договорів. Цей захід базується на практиці таких країн, як Німеччина (Федеральна фінансова поліція), Швейцарія та Австрія, де роботодавці, що неофіційно працевлаштовують активне працездатне населення, підлягають суворим покаранням. Наприклад, австрійські роботодавці зобов'язані реєструвати своїх працівників у відповідних органах соціального страхування до початку роботи. Це слід запровадити і для наших роботодавців, оскільки цей крок має вирішальне значення для запобігання втраті працівників у тіньовому секторі. Виконання цього етапу також збільшить надходження до державних фондів.

4. Введення одноразової амністії капіталу означає можливість для резидентів країни, за винятком державних службовців, подати декларацію, в якій вказуються всі активи, що не були оподатковані перед державними органами. В цьому випадку не потрібно вказувати джерела походження активів, і держава гарантує, що не буде притягнуто до кримінальної відповідальності за ухилення від оподаткування. Це надає унікальну можливість легалізувати свої капітали одноразово та уникнути неприємностей. Засоби мають бути переказані на банківський рахунок та оподатковані протягом десяти днів за ставкою податку, значно нижчою від офіційної - від 2,5% до 9%. За думкою багатьох експертів, це сприятиме

виведенню з «тіні» суми від 10 до 20 мільярдів доларів. На нашу думку, такі заходи призведуть до легалізації доходів суб'єктів господарювання, збільшать доходи держави на 15-20% та підвищать рівень культури бізнесу [54].

5. Етап «Протидія корупції». Корупція є однією з найбільш болючих проблем на шляху розвитку української економіки. Необхідно впровадити нову антикорупційну реформу, яка покращить боротьбу з корупційними схемами в Україні. Перш за все, важливо повністю усунути політичний тиск та будь-який вплив на незалежні антикорупційні органи, особливо на Національне антикорупційне бюро (НАБУ) та Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), і надати цим органам повну свободу у прийнятті рішень. Важливо уникнути впливу судової системи на роботу цих незалежних органів. Ми маємо негативний досвід із жовтня 2020 року, коли Конституційний суд скасував запропонований закон про електронне декларування, руйнуючи шестирічні зусилля антикорупційних органів та порушивши відносини з країнами Заходу. Це призвело до закриття 110 кримінальних справ, в яких були залучені видатні посадовці, внаслідок скасування кримінальної відповідальності за нечесне та недостовірне декларування [55].

6. Впровадження прозорих та відкритих тендерних процедур для державних та комунальних закупівель може привести до значного зниження вартості закупівель послуг та товарів на 30-50%, збільшить інвестиційну привабливість української економіки, підвищить прибутковість підприємств-постачальників та зменшить соціальні розходження у розподілі доходів [54].

7. Необхідно провести розділення між сферою бізнесу та державною владою. Це означає, що народним депутатам та посадовцям буде заборонено займатися підприємницькою діяльністю, що є запобіжним заходом, оскільки, на нашу думку, це може сприяти корупції та шахрайським схемам серед осіб, які мають владні повноваження. У той же час важливо забезпечити їм достойну заробітну плату та соціальне забезпечення. Щодо підприємців, слід

вжити заходів для спрощення управління бізнесом, зменшення кількості необхідних ліцензій, документів та дозволів, а також для мінімізації бюрократичних процесів. Які переваги це може мати? По-перше, це може зменшити мотивацію порушувати закон, а по-друге, збільшити інвестиційну привабливість країни [54].

8. Важливим кроком також стане впровадження суворих вироків та жорстких покарань, пропорційних до масштабу злочинів, які мають виноситися в ході публічних процесів, спрямованих на боротьбу з корупціонерами. Повноваження щодо застосування законів для проведення розслідувань і кримінального переслідування є ключовим механізмом у боротьбі з корупцією. Важливим кроком є створення відповідних інституцій, які здійснюватимуть контроль і проводитимуть розслідування публічних корупційних схем. На зразок країн, які успішно борються з корупцією, таких як Гонконг, Латвія, Сінгапур, Литва, варто створити багатофункціональні органи. Також слід навести приклади країн з ефективними системами боротьби з корупцією, таких як Великобританія, Бельгія, Норвегія, Румунія, Іспанія, Хорватія, Франція, Словенія, Македонія, Албанія. Необхідно застосовувати жорсткі покарання до корупціонерів, такі як позбавлення волі на 5-7 років та навіть пожиттєва дискваліфікація від державних посад, як це вже практикується в Польщі. [56]. Це сприятиме зменшенню мотивації посадових осіб до зловживань та спекуляцій, оскільки вони зможуть поплатитися дорогою ціною за свої дії. В підсумку, такі заходи сприятимуть підвищенню привабливості національної економіки для інвесторів.

9. Проведення судової реформи та реформи правоохоронної системи спрямоване на підвищення значення конституційного правосуддя та забезпечення впевненості у справедливості та доброчесності всіх судових рішень. Така практика вже успішно реалізується у Великобританії. Великий акцент робиться на зміцненні незалежності судів та підвищенні рівня довіри громадян до судової системи та державної влади. Це сприятиме захисту прав

власності громадян, зменшить випадки рейдерства, забезпечить соціальну стабільність та підвищить інвестиційну привабливість нашої країни [54].

10. Розглянути можливість впровадження електронного урядування та подальше удосконалення додатку «Дія», щоб сприяти розширенню цього процесу. Наша модель - Канада, яка є однією з перших у світі країн, що забезпечила відкритий доступ до необхідної інформації державних органів. Канада славиться своїми інноваціями в сфері електронного урядування, розробляючи комплексні портали та веб-сайти, що надають доступ до різноманітних інформаційних ресурсів. Окрім Канади, інші передові країни, такі як Австралія, Індія, Сінгапур, Німеччина, Норвегія, Південна Корея та США, також успішно використовують електронне урядування [57].

11. Поступове залучення населення до розширення використання безготівкових розрахунків та створення всіх необхідних умов для цього. Проведення заходів з вдосконалення платіжної системи в Україні та популяризація безготівкового способу життя «cashless» серед українського населення [58]. Подібна практика успішно використовувалась у Румунії, де проводилися заходи щодо стимулювання використання електронних платежів. Наприклад, в Італії були введені санкції проти роздрібних торговців та постачальників послуг, які не приймають кредитні картки. Такі заходи сприятимуть кращому контролю за фізичними та юридичними особами, їх джерелами доходу, а також дозволять виявити ситуації, коли витрати перевищують доходи.

12. Наступним кроком є удосконалення механізмів регулювання банківської сфери. Забезпечення більшої прозорості в діяльності Національного банку України, Фонду гарантування вкладів та Міністерства фінансів у справах, що стосуються рефінансування банків, націоналізації банків та відкритості в управлінні активами таких банків, які вважаються нестійкими. Це сприятиме підвищенню довіри громадян до банків та банківської системи, підвищенню відповідальності банкірів та стійкості банківської системи перед можливими стресами та потрясіннями.

13. Розробка ефективного механізму для повернення національними владними структурами грошових коштів та активів, які були незаконно вивезені за кордон або отримані шляхом операцій з відмивання грошей або фінансуванням терористичних дій. Цим самим збільшимо обсяги фінансових ресурсів в українському бізнесі та збільшимо надходження до державного бюджету [54].

14. Впровадження оподаткування капіталу, що виводиться, стоїть перед нами як нововведення, що знаходиться на порозі реалізації. Цей процес надасть бізнесу можливість самостійно й практично без участі держави вирішувати, коли й у якому обсязі сплачувати в бюджет податки з усіх отриманих доходів компанії, що одночасно сприятиме впровадженню елементів та складових ефективного захисту національної податкової бази й стимулюватиме загальну економічну активність [59].

15. Проведення податкової політики, спрямованої на підвищення податкової моралі, є одним із ключових елементів для повернення грошових коштів до державних бюджетів. Для досягнення цієї мети можемо взяти на увагу досвід Данії, де уряд постійно впроваджує нові програми для підтримки населення та підвищення загального добробуту, що сприяє формуванню ефективної податкової політики та значно підвищує податкову мораль у країні.

16. Введення оновленої митної реформи в Україні має на меті поліпшення правових норм, які контролюють формування трансфертних цін і запобігання уникненню оподаткування шляхом використання міжнародних контрактів. У сучасних умовах воєнного конфлікту митна реформа спрямована на забезпечення практично безперешкодного ввезення вантажів з-за кордону, що мають вирішальне значення в умовах воєнного стану, зокрема, це стосується товарів першої необхідності, гуманітарної допомоги, продуктів харчування, палива тощо [60].

17. На основі досвіду країн, таких як Болгарія, Італія, Греція, де встановлено певний поріг, вище якого готівкові платежі не допускаються або

про них необхідно повідомляти владу, ми вважаємо за доцільне встановлення обмеження на використання готівки у розмірі понад 30 000 гривень для купівлі товарів чи послуг. Платежі, що перевищують 30 000 гривень, повинні здійснюватись через банківські картки.

18. Опираючись на американський досвід, який є високорозвиненим, потрібно зміцнити роль спеціальних державних служб для регулювання певних секторів, які особливо схильні до тіньової економіки. У Сполучених Штатах співробітники ФБР часто працюють у корпораціях та концернах, щоб контролювати їхню діяльність. Важливим рішенням уряду США було введення обов'язкового проходження перевірки на поліграф для державних службовців з метою розкриття корупційних схем та податкових злочинів. На наш погляд, важливо впровадити таку ж систему поліграфії серед українських державних чиновників.

19. Реалізувати стратегію боротьби з олігархією. Встановити жорсткий відбір для високопосадових посад у державі через проведення конкурсів, де результати будуть залежати виключно від професійних навичок та репутації кандидатів, а не від особистих зв'язків, родинних чи політичних. Пропонуємо запрошувати незалежних іноземних експертів для участі у конкурсах та прийнятті рішень щодо кандидатів.

20. Збільшити активність та продовжити процес інтеграції України до Європейського Союзу, узгоджуючи українське законодавство з європейськими нормами, зосереджуючись, зокрема, на узгодженні митного, трудового права та фінансових послуг.

Таким чином, заходи детінізації економіки України відіграють важливу роль у покращенні економічного стану країни та забезпеченні сталого розвитку. Впровадження ефективних інструментів, таких як оподаткування на капітал, реформа податкової системи, боротьба з корупцією, створення прозорих механізмів управління, сприяє зменшенню тіньового сектору, підвищенню довіри до уряду та бізнесу, а також залученню інвестицій та підвищенню економічного зростання. Продовження і активізація цих заходів

є важливими для досягнення стабільності та конкурентоспроможності української економіки в міжнародному вимірі.

3.3. Шляхи протидії тінізації економіки в Україні

Протидія тінізації економіки в Україні є однією з ключових завдань для забезпечення стабільного економічного розвитку та підвищення довіри до влади та бізнесу. Тінізація економіки, яка охоплює низку тіньових процесів, включаючи ухилення від оподаткування, корупцію, нелегальні операції та інші нелегітимні практики, може значно ушкодити економічному розвитку країни та підірвати довіру громадян до влади. Далі ми розглянемо основні шляхи протидії тінізації економіки в Україні та їхній потенційний вплив на економічний розвиток країни.

Шлях 1. Визначення оптимального рівня тіньової економіки та його зменшення спочатку до 30% від ВВП, що відповідає критичному рівню, вище якого настає загроза економічній безпеці; зменшення рівня тіньової економіки до 16,3% від ВВП, що відповідає середньому рівню тіньової економіки в розвинених країнах [61].

Шлях 2. Визначення суб'єкта впливу. У тіньовій економіці взаємодіють різні соціальні групи, які переслідують відповідні інтереси. Господарюючі суб'єкти, які діють у тіньовому секторі, можуть стати реальним чинником економічного зростання під час переходу в легальний сектор економіки. Непрямі заходи є більш ефективними порівняно з прямими адміністративними. Значить, необхідно зміщення акценту з репресивних заходів на вдосконалення нормативно-правової бази, спрощення системи оподаткування і т. д. У свою чергу, потрібно проводити ефективний прямий державний контроль за дотриманням чинної нормативно-правової бази. Таким чином, реалізація концепції протидії розвитку тіньової економіки в Україні потребує модернізації існуючої структури державного управління [62].

Шлях 3. Розробка та реалізація підходів до боротьби з ухиленням від сплати податків включає утилітаристичний підхід (при зниженні рівня оподаткування, суб'єктам господарювання стає менш вигідно перебувати у тіньовому секторі, і вони переходять у легальний); конвенційний підхід (для максимізації користі господарюючі суб'єкти прагнуть мінімізувати витрати і максимізувати користь. Платник податків повинен отримувати щось у відповідь за сплату податків. Низький рівень сплати податків в Україні підтверджує, що користь, яку надає держава, не відповідає потребам платників податків. Тому питання про зниження податків потребує одночасного вирішення з усуненням можливостей, які дозволяють уникнути взагалі сплату податків. Тобто проблему оптимальних податкових вилучень необхідно перевести в площину ціни та якості; нормативно-правовий підхід (цей підхід передбачає вдосконалення існуючого законодавства шляхом: по-перше, шляхом імплементації світового досвіду; по-друге, шляхом легалізації вже існуючих неформальних норм); примусовий підхід (передбачає посилення санкцій проти суб'єктів господарювання, які функціонують у тіньовому секторі шляхом: по-перше, посилення тиску на тіньовий сектор при збереженні існуючого рівня оподаткування; по-друге, усунення різних податкових режимів, пільг і преференцій окремим суб'єктам; внесення точкових змін по важливим елементам тіньової системи); соціально-нормативний (орієнтований на вдосконалення соціальних норм в напрямку покращення умов життя населення, формування у суб'єктів економічних відносин лояльного ставлення до державних органів влади, забезпечення поважного ставлення до нормативно-правових актів тощо) [63, с. 15].

Шлях 4. Зменшення загального рівня оподаткування та спрощення податкового законодавства. Оптимізація загальної кількості податків та їх рівня, враховуючи дані країн з найбільш сприятливими умовами для розвитку бізнесу та тих, що мають схожі умови з вітчизняними на початку проведення податкових реформ. Необхідно забезпечити рівність та справедливість стягнення податків у всіх сферах суспільного виробництва.

Шлях 5. Створення сприятливого інвестиційного клімату. Привертання капіталу тіньового сектора економіки з метою економічного зростання на основі галузей, які вже привертали капітал тіньового сектора. Це сприяє привертанню іноземних інвестицій. Для цього необхідно залучити зусилля держави для забезпечення притоку капіталу тіньового сектора як у старі, так і в нові галузі економіки (у напрямі модернізації і заміни основних фондів, посилення інноваційно-інвестиційної діяльності, формування нових підприємств). Також для зменшення трансакційних витрат, держава повинна розробити та впровадити комплекс заходів з модернізації загальноекономічної інфраструктури, довівши її до рівня характерного для розвинених країн. У сучасних умовах необхідно не просто поліпшити інноваційно-інвестиційний клімат, а його радикальна зміна [64].

Шлях 6. Розробка та впровадження програми детінізації економіки. Програма має бути спрямована на тіньові капітали, які були вивезені за кордон і функціонують всередині країни. Така програма повинна включати заходи політичного та економічного характеру, які стосуються перетворення капіталів тіньового сектору в реальний інноваційно-інвестиційний ресурс для легального сектора.

Шлях 7. Вдосконалення системи зовнішньоекономічних відносин. Усунення існуючих недоліків у податковому та митному законодавстві для запобігання розвитку тіньових операцій (заниження та завищення митної вартості, контрабанда та інші махінації у зовнішньоекономічній діяльності).

Шлях 8. Збільшення активності державної політики у напрямку стимулювання попиту на продукцію вітчизняного виробництва. Основою економічного зростання перш за все повинно бути розширення внутрішнього платоспроможного попиту шляхом підсилення імпортозаміщення та можливих напрямів розвитку вітчизняної економіки, враховуючи власні виробничі можливості та розширення масштабів внутрішнього платоспроможного попиту.

Шлях 9. Вдосконалення механізмів захисту прав приватної власності є важливим етапом. Оскільки приватна власність є основою виробництва та ринкової економіки, відсутність налагодженого механізму її захисту позбавляє суб'єктів господарювання стимулу до здійснення легального бізнесу. Саме тому потрібний реальний, а не декларативний механізм захисту прав приватної власності.

Шлях 10. Забезпечення ефективної системи мотивації та стимулювання суб'єктів господарювання до роботи в легальному секторі економіки вимагає використання прямих та непрямих методів державного регулювання, щоб створити або вдосконалити існуючі методи стимулювання суб'єктів господарювання працювати у легальному секторі.

Шлях 11. Співпраця у формуванні державної політики детінізації економіки передбачає, що завдання щодо зниження участі тіньового сектора вітчизняної економіки мають взаємозв'язок з завданнями державної політики стосовно структурної перебудови економіки.

Шлях 12. Активізувати реалізацію механізму функціонування ринкової конкуренції передбачає модернізацію інститутів ринкової економіки, які забезпечують функціонування механізму конкуренції. Зменшення монополізації окремих секторів економіки фінансово-промисловими групами. Забезпечення рівних умов для всіх господарюючих суб'єктів щодо форм власності і розмірів, а також забезпечення рівної віддаленості від влади суб'єктів господарювання.

Шлях 13. Проведення комплексних заходів щодо протидії корупції. Розробка та реалізація ефективних заходів з урахуванням сучасних вимог.

Шлях 14. Здійснення заходів з захисту національного виробника, який діє у легальному секторі економіки. Захист від демпінгу з боку транснаціональних корпорацій, які користуються перевагами міжнародного поділу праці, ефекту масштабу виробництва, доступу до джерел дешевого капіталу та інших [63, с. 15].

Отже, шляхи протидії тінізації економіки в Україні включають ряд заходів, спрямованих на боротьбу з нелегальними економічними операціями та підтримку розвитку легального сектору. Ці заходи включають у себе вдосконалення законодавства, політику стимулювання підприємництва та інвестицій, сприяння конкуренції на ринку, забезпечення захисту прав власності та виробників, а також підвищення ефективності механізмів контролю та нагляду. Важливою складовою є також збереження рівноправного доступу до ресурсів та можливостей для всіх суб'єктів господарювання. Ці заходи спрямовані на зміцнення економіки, створення сприятливих умов для підприємництва та забезпечення сталого розвитку країни.

Висновки до розділу 3

1. Україна стикається з рядом причин, які сприяють тінізації її економіки. Серед них можна виділити високий рівень корупції та недостатню ефективність державних установ, надмірну бюрократизацію та складність податкової системи, недостатню захищеність прав власності та інвесторів, недостатню прозорість у фінансових операціях та недостатню розвиненість судової системи.

Тенденції тінізації економіки України полягають у зростанні обсягів нелегальних операцій, включаючи ухилення від сплати податків, торгівлю людьми та наркотиками, незаконний обіг зброї, та інші види злочинності. Це негативно впливає на економічний розвиток країни та загрожує її безпеці.

2. Для боротьби з тінізацією економіки України необхідно використовувати різноманітні інструменти. Ці інструменти включають у себе поліпшення законодавства та правопорядку, зміцнення контролю та нагляду з боку державних органів, стимулювання розвитку легального підприємництва та інвестиційної діяльності, поліпшення умов для ведення бізнесу та спрощення податкової системи, забезпечення захисту прав власності та інвесторів.

Крім того, важливою складовою є зміцнення міжнародного співробітництва та спільних зусиль з іншими країнами у боротьбі з тінізацією.

3. Шляхи протидії тінізації економіки в Україні включають в себе комплексні заходи, спрямовані на покращення правової бази, зміцнення інституційної спроможності, підвищення ефективності контролю та нагляду, поліпшення умов для бізнесу та створення сприятливого інвестиційного клімату.

Додатково, важливими є такі напрямки, як стимулювання конкуренції на ринку, захист прав власності та інвесторів, забезпечення прозорості та відкритості у фінансових операціях, підвищення рівня освіти та свідомості громадян щодо наслідків тінізації, а також зміцнення міжнародної співпраці.

ВИСНОВКИ

Тіньова економіка є складним і багатогранним явищем, яке значною мірою впливає на економічний розвиток України. Вона охоплює всі види економічної діяльності, що приховуються від офіційного обліку, включаючи нелегальні та легальні, але незадекларовані операції. Тіньова економіка не лише спотворює офіційні економічні показники, але й створює серйозні перешкоди для економічного зростання, зменшуючи податкові надходження та підриваючи довіру до державних інституцій.

У сучасних умовах, коли Україна стикається з численними економічними викликами, зокрема війною, корупцією та макроекономічною нестабільністю, проблема тіньової економіки набуває особливої актуальності. Її масштаб вимагає застосування комплексного підходу, що включає аналіз причин, методів вимірювання та міжнародного досвіду у боротьбі з тіньовими практиками.

В рамках даного дослідження ми розглянули теоретичні засади тіньової економіки, її причини та наслідки для легальної економіки, проаналізували сучасні методи вимірювання та дослідження тіньового сектору, а також державну політику та конкретні шляхи протидії тінізації економіки в Україні.

Одним із ключових аспектів кваліфікаційної роботи є дослідження закордонних практик. Це дозволяє відстежити причинно-наслідкові зв'язки між політичними та економічними рішеннями та їхніми наслідками в реальних умовах протягом тривалого періоду. Досліджені країни здебільшого демонструють успішні приклади політики детінізації. Вони зазвичай вирішували проблему комплексно, спрямовуючи зусилля на підвищення прозорості, зміцнення довіри до влади, спрощення податкової системи та покращення роботи наглядових органів. Усе це є надзвичайно цінним досвідом для всієї економічної спільноти.

Врахування цих аспектів дозволило сформулювати цілісне уявлення про тіньову економіку та визначити ефективні заходи для її скорочення, що є критично важливим для економічного розвитку та стабільності України.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хом'як К. А. Генеза тіньових економічних відносин. 2015. URL: <http://surl.li/tmzzk> (дата звернення: 12.01.2024).
2. Турчинов А. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. «Артек», 2002. 637 с.
3. Клименко С. Тіньова економіка в Україні: сутність, функції та наслідки. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. Київ, 2012. С. 241–247.
4. Gutmann P. The subterranean economy ft finanational analysts journal. 1977. 135 с.
5. Feige E. L. Defining and estimating underground and informal economies: the new institutional economic approach, world development. 1990. 990 с.
6. Нікітін С. Тіньова економіка та оподаткування / С. Нікітін, М. Степанова, Є. Глазова. *Світова економіка та міжнар. віднош.* 2005. № 2. С. 24-30.
7. Ярмоленко А. Тіньова економіка. *Політика і час*. 1996. № 5. С. 51.
8. Оцінка впливу тінізації економіки на фінансовий потенціал території. URL: <http://surl.li/uerku> (дата звернення: 12.01.2024).
9. Предборський В. До питання про сутність тіньової економіки. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. С. 111–115.
10. Рутгайзер В. Тіньова економіка в СРСР: огляд літератури та досліджень. *Вільна думка*. 1991. С. 119–125.
11. Нікіфоров Л., Кузнєцова Т., Фельзенбаум В. Тіньова економіка: основи виникнення, еволюції та ослаблення. *Питання економіки*. 1991. С. 100-111.
12. Злочинність та соціально-економічний розвиток. *Боротьба з злочинністю за кордоном*. М.: ВІНІТІ. 1991. С. 27-44. С. 30.

13. Тіньова економіка: економічні, соціальні та правові аспекти. 9 лип. 1996 р. с. 342.
- 14.Цвігун Т., Нечипорук О. Тінізація економіки: причини та особливості впливу на економічний розвиток. *Економіка і суспільство*. № 19 / 2018. URL: <http://surl.li/txveu> (дата звернення: 16.01.2024).
- 15.Морицан О. Тіньова економіка та її роль в Україні. *Вісник Прикарпатського університету*. 2014.
- 16.Ведення бізнесу 2019.Тренінг та реформи. *Всесвітній банк*. URL: <http://surl.li/udxbn> (дата звернення: 16.01.2024).
17. World Economics – The Global Authority on Geographic Investability: вебсайт. URL: <http://surl.li/txvdl> (дата звернення: 16.01.2024).
18. Quality of Life Index by Country 2022 Mid-Year: вебсайт. URL: <http://surl.li/txvdg> (дата звернення: 16.01.2024).
19. Корупція у цифрах: як змінюється кількість покараних, оцінка українців і місце у рейтингах. *Слово і діло*. 2021. № 23 лип. 2021. URL: <http://surl.li/txvcg> (дата звернення: 16.01.2024).
20. Гордійчук М. Тіньова економіка: позитивні та негативні ефекти. *CYBERLENINKA*. URL: <http://surl.li/uclwy> (дата звернення: 23.03.2024).
21. Державний бюджет України. *Мінфін*. URL: <http://surl.li/ueel> (дата звернення: 23.03.2024).
22. Подмазко А. М. Ефекти тіньової економіки: порівняльний аналіз різновекторних наслідків. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 53. С. 187-198. URL: <http://surl.li/ucmia> (дата звернення: 23.03.2024).
23. Семібратова Я. Г., Іванченко Г. Ф. Методи оцінки тіньової економіки України. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6, ч. 3. URL: <http://surl.li/uclsh> (дата звернення: 10.04.2024).
24. Методи оцінки тіньової економіки та їх класифікація. *Судова апеляція*. 2015. С. 57–64. URL: <http://surl.li/ucmnl> (дата звернення: 11.04.2024).

25. Рейкін В. Аналіз монетарних методів оцінки тіньової економіки. *Економічний часопис*. 2016. URL: <http://surl.li/ucmvp> (дата звернення: 11.04.2024).
26. Дяченко О. П. Науково-методичні засади виявлення та оцінки масштабів тіньової економічної діяльності. *Державне управління*. 2018. URL: <http://surl.li/ucnhg> (дата звернення: 12.04.2024).
27. Юрчик Г. Тіньова економіка: методи оцінювання, масштаби та фіскальні втрати в Україні. URL: <http://surl.li/ucndv> (дата звернення: 17.04.2024).
28. Семібратова Я. Г., Іванченко Г. Ф. Методи оцінки тіньової економіки України. *Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2016. Вип. 6, ч. 3. URL: <http://surl.li/uclsh> (дата звернення: 17.04.2024).
29. Алейнікова О., Супрун К. Неформальна зайнятість як наслідок державного регулювання ринку праці. *Публічне управління та адміністрування*. URL: <http://surl.li/ucnat> (дата звернення: 25.04.2024).
30. Buehn A., Schneider F. MIMIC Models, Cointegration and Error Correction: An Application to the French Shadow Economy. *IZA* . URL: <http://surl.li/uecci> (дата звернення: 25.04.2024).
31. Emerging from the shadows: the shadow economy to 2025 (2017). *The Association of Chartered Certified Accountants (ACCA)*. URL: <http://surl.li/ucosp> (дата звернення: 27.04.2024).
32. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ : Наш формат, 2017. 352 с.
33. Козлов М. Проблеми розвитку тіньової економіки за умов глобалізації. *Scientific World*. URL: <http://surl.li/ucokv> (дата звернення: 28.04.2024).
34. Горбань С. Тенденції тіньової економіки України та шляхи її детінізації. Київ, 2021. 60 с. URL: <http://surl.li/tyhjl> (дата звернення: 17.05.2024).

35. Taxation of the informal economy in the EU. European Parliament. 129 с. URL: <http://surl.li/tyihz> (дата звернення: 18.05.2024).
36. Awareness campaign strategy to reduce the shadow economy in Lithuania. *European Commission*. URL: <http://surl.li/tyidz> (дата звернення: 18.05.2024).
37. Коментар експертів PwC в Україні щодо результатів спільного зі Світовим банком проекту Paying Taxes. *PwC*. URL: <http://surl.li/tyiop> (дата звернення: 18.05.2024).
38. Tackling the shadow economy Latvia. URL: <http://surl.li/tyyxo> (дата звернення: 19.05.2024).
39. Shadow economy. *Ministry of Finance Republic of Latvia*. URL: <http://surl.li/tyyzt> (дата звернення: 19.05.2024).
40. Labour inspection in Europe: undeclared work, migration, trafficking. *International Labour Organization – Geneva*. 2010. С. 52.
41. Italy's recovery and resilience plan. *European Commission*. URL: <http://surl.li/tzaca> (дата звернення: 19.05.2024).
42. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей. *Організація економічного співробітництва і розвитку*. 2007. С. 133. URL: <http://surl.li/tzaie> (дата звернення: 20.05.2024).
43. Дяченко О. Зарубіжний досвід щодо державних механізмів детінізації економіки країн Європейського Союзу. *Державне управління*. 2017. №3(59). URL: <http://surl.li/tzajl> (дата звернення: 20.05.2024).
44. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. *Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД)*. URL: <http://surl.li/uavkg> (дата звернення: 22.05.2024).
45. Аналіз стану злочинності в Україні за 2012 рік. *Судова влада України*. URL: <http://surl.li/ubqwx> (дата звернення: 22.05.2024).
46. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні. *WESTUDENTS*. URL: <http://surl.li/ucklx> (дата звернення: 22.05.2024).

47. Шарікова О. В. Економічні наслідки тінізації економічної системи. *Економіка. Фінанси. Право*. 2009. С. 3–6.
48. Волженкін Б. В. Економічні злочини. Юрид. центр Прес, 1999. 312 с.
49. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування: Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2021 року. *Міністерство економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA> (дата звернення: 23.05.2024).
50. Окупація Донбасу і Криму коштувала Україні майже 20% ВВП, - віце-прем'єр. *SMIDA*. URL: <http://surl.li/ucjsa> (дата звернення: 24.05.2024).
51. Через коронавірус рівень тіньової економіки в Україні виріс до 30% - Мінекономіки. *УНІАН інформаційне агентство*. URL: <http://surl.li/ucjqm> (дата звернення: 24.05.2024).
52. Що має виконати Україна, щоб увійти до Євросоюзу. Твоє місто. URL: <http://surl.li/udbup> (дата звернення: 26.05.2024).
53. Підтримка малого і середнього підприємництва. *Урядовий портал*. URL: <http://surl.li/udbwi> (дата звернення: 26.05.2024).
54. Баранов С. Шляхи детінізації економічних процесів. 2015. С. 57–60. URL: <http://surl.li/udbyq> (дата звернення: 26.05.2024).
55. КСУ оприлюднив рішення про скасування електронного декларування. *LB.ua*. URL: <http://surl.li/udbzo> (дата звернення: 26.05.2024).
56. Спеціалізовані інституції з боротьби проти корупції: огляд моделей. *Організація економічного співробітництва і розвитку*. URL: <http://surl.li/udcah> (дата звернення: 26.05.2024).
57. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід. URL: <http://surl.li/udcar> (дата звернення: 26.05.2024).
58. Дослідження тіньової економіки в Україні. *Національний банк України*. URL: <http://surl.li/udcbb> (дата звернення: 26.05.2024).
59. Податок на виведений капітал: тривалий старт. *Економічна правда*. URL: <http://surl.li/udcbi> (дата звернення: 26.05.2024).

60. Митна реформа під час війни. *УНІАН інформаційне агентство*. URL: <http://surl.li/udcbn> (дата звернення: 26.05.2024).

61. Прогнозування індикаторів, порогових значень та рівня економічної безпеки України у середньостроковій перспективі. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 2014. URL: <http://surl.li/uegql> (дата звернення: 29.05.2024).

62. Відмивання доходів від податкових злочинів. *Державна служба фінансового моніторингу України*. URL: <http://surl.li/uegsh> (дата звернення: 29.05.2024).

63. Гришова І. Наукові підходи до методології виявлення елементів тіньової діяльності на підприємствах України. *Економіка*. 2016. С. 13–18.

64. Гришова І. Проблеми формування інноваційної системи України. *Інноваційна економіка*. 2012. С. 54-62.

ДОДАТКИ

Додаток А

